

Indholdsfortegnelse

1. Antiklerikalisme i Bondekrigen.....	2
2. Problemformulering	3
3. Metode	4
4. Den Tyske Bondekrig	6
4.1 Bondekrigen i en ideologisk kamp	10
4.2 Hvad er antiklerikalisme?	13
4.2.1 Begrebets opståen	13
4.2.2 Impulsiv eller organiseret antiklerikalisme?.....	15
4.2.3 Antiklerikalisme og ikonoklasme	17
4.2.4 Antiklerikalisme fra gejstlig side	19
5. Analyse.....	22
5.1 Kilde 1.....	23
5.1.1 De utroværdige.....	24
5.1.2 Straffen for et syndigt liv?	25
5.1.3 Den kristne frihed	26
5.1.4 De regulære, de sekulære og det ikonoklastiske.....	26
5.1.5 Sakramenterne.....	27
5.2 Kilde 2.....	29
5.2.1 Ikonoklasme	30
5.2.2 Popular belief	31
5.2.3 Changing places	32
5.2.4 Alkohol som faktor	32
5.2.5 Seksuelle motiver.....	33
5.3 Kilde 3.....	35
5.3.1 Oprør mod prinsen	36
5.3.2 En radikal præst	37
6. Diskussion.....	41
6.1 Verden på den anden ende?	41
6.2 Reformationens rolle.....	43
6.3 Verdslig antiklerikalisme?	45
7. Konklusion	47
7.1 Metodiske overvejelser	49
8. Litteraturliste	51
9. Formidlingsafsnit	54
10. Abstract	56
11. Bilag	57
12. Studieforløbsbeskrivelser	58
12.1 Studieforløbsbeskrivelse for Astrid Louise Hylager Larsen.....	58
12.2 Studieforløbsbeskrivelse for Henriette Brinkmann Jacobsen	61
12.3 Studieforløbsbeskrivelse for Mona Ellen Bang Kirkegaard	63

1. Antiklerikalisme i Bondekrigen

Den Tyske Bondekrig foregik i den sydlige og midterste del af Tyskland i årene 1524-1526. I store træk var det et bondeoprør af radikal karakter, hvor mange gejstlige¹ og verdslige² blev ofre for bønderne vrede, fordi de havde fået nok af deres magtudnyttelse. Bøndernes krav var nedfældet i *De Tolv Artikler*³ og omhandlede lige fra frit præstevalg til retten til at fiske, og den favner både sociale, politiske, økonomiske og religiøse krav.

Det er særligt kendetegnende for såvel De Tolv Artikler som bøndernes oprør, at det legitimeres religiøst. Dette faktum skal naturligvis ses i lyset dels af bøndernes stærke religiøsitet og dels Martin Luthers⁴ reformatoriske tanker, der på daværende tidspunkt havde taget fart, efter at han i 1517 havde fremlagt sine 95 teser, som i bund og grund var en kritik af den katolske kirke. I 1521, på rigsdagen i Worms, blev Luther og hans tilhængere erklæret for kættere og fredløse.⁵ At udbrede Luthers lære og skrifter blev forbudt, og dermed var det ikke længere muligt at opnå en reformation af en kristen enhedskirke. Det stod klart, at Luthers ideer måtte resultere i en splittelse af kirken. Dermed kan der argumenteres for, at optakten til Den tyske Bondekrig allerede påbegyndtes på dette tidspunkt. Bønderne var store tilhængere af Luthers kritik. Luthers skrifter, samt Bibelen, blev udgivet på tysk, hvilket gav bønderne mulighed for at opnå en større religiøs forståelse end tidligere, hvor alt i den katolske kirke var på latin. Selv om Luthers kritik var af mere teologisk art, fortolkede bønderne det således, at det omhandlede mere sociale problemer. Luther var af den mening, at de gejstlige ikke skulle anses som Guds udvalgte, men derimod som Guds kristne tjenere på lige fod med andre kristne. Sammen med flere socioøkonomiske faktorer opildnede dette synspunkt bønderne til kamp mod de gejstlige – det feudale samfunds øverste stand. Denne radikale fortolkning af sine ord tog Luther stærk afstand fra. Luther opfordrede derfor til, at bønderne skulle slås ned, for til trods for hans reformatoriske tanker, mente han samtidig, at den verdslige orden også var indstiftet af Gud, og at man derfor ikke måtte gøre oprør imod denne. Luthers ord blev taget til efterretning af mange adelige, og således skete det i maj 1525 - på det der i dag kaldes "Slagtebjerg" af samme årsag, at bønder i titusindetal blev slået ned af fyrster og prinsers hære.

¹ Gejstligheden kan inddeles i to kategorier. Med den regulære gejstlighed menes munke og nonner, og med den sekulære gejstlighed menes bisper, provster, præster. Når vi taler om gejstligheden, menes begge kategorier, men det er naturligvis kun den sekulære, der er den egentlig politisk udøvende instans.

² Med verdslighed forstås de sekulære magthavere.

³ *Die 12 Artikel von Oberschwaben* se bilag 1.

⁴ Martin Luther født 10. november 1483 i Eisleben i Tyskland, død 18. februar 1546. Var tysk munk, reformator og teolog.

⁵ Arvidsson og Kruse 1999: 172

Incitamentet for at se nærmere på netop det religiøse aspekt i Bondekrigen skal findes i det faktum, at De Tolv Artikler er bøndernes egen eksplicite motivation for at drage i krig. På den måde synes udgangspunktet at imødekomme de handlende agents selvforståelse.

I den forbindelse tilbyder begrebet *antiklerikalisme* sig som værende brugbart i undersøgelsen, fordi det dækker over bøndernes opgør med de gejstlige i Bondekrigen. Antiklerikalisme skal således forstås som hadske handlinger mod de gejstlige som f.eks. storm og afbrænding af kirker, ødelæggelse af kirkelige helligdomme, hån, verbale – eller sågar fysiske overgreb på gejstlige personer. Bøndernes bevæggrund for dette had kan tilskrives de gejstliges magt på flere områder: politisk, økonomisk, juridisk, socialt, seksuelt og på det religiøse område. Politisk set var de frustrerede over, at de gejstlige i kraft af deres status kunne udøve sekulær magt. På den økonomiske front omhandlede det biskoppernes enorme jordbesiddelser, og rent juridisk var de gejstlige hævet over loven, hvilket bønderne ikke kunne finde belæg for i Bibelen. Socialt set havde de gejstlige, pga. deres tilknytning til kirken, monopol på frelse, hvilket blev et problem, fordi bønderne under reformationen ønskede, at kun Gud skulle besidde denne kraft. De gejstliges seksuelle løssluppenhed stod som værende stærkt dobbeltmoralisk i forhold til den ellers strenge seksualmoral, de prædikede for almindelige mennesker. At de skulle fremstå som moralens vogtere stod derfor i stærk kontrast til deres levevis. Der synes ikke at være belæg for, at bønderne ville af med præsterne, som jo stadig kunne formidle det kristne budskab, men præsternes krav på monopol og deres krav om økonomisk fortjeneste ved dette, ville bønderne ikke længere acceptere.⁶

Ud fra et antiklerikalt perspektiv er vi interesserede i at finde ud af, hvad der skete i Bondekrigen, og hvorfor det netop foregik på den måde. Formålet er ikke at tilstræbe et fuldstændigt billede af Bondekrigen, men derimod udelukkende at se nærmere på de handlinger, der kan siges at være antiklerikale – altså overgreb på den ene eller den anden måde på gejstlige personer.

2. Problemformulering

Hvilken forståelse af Den Tyske Bondekrig (1524-26) fremkommer ved brugen af begrebet antiklerikalisme?

⁶ Scribner 1987: 243-249

3. Metode

Vi har i vores projekt valgt at beskæftige os med en bestemt form for historieforskning, som tager udgangspunkt i at forstå en bestemt begivenhed igennem et begreb. Begivenheden, vi har valgt at koncentrere os om historisk, er Bondekrigen 1524-26, og en historisk beskrivelse af hændelserne efterfulgt af en historiografisk oversigt sammen med nødvendige begrebsafklaringer.

Vi har valgt begrebet antiklerikalisme som analytisk værktøj, og for at få en forståelse af dette yderst komplekse begreb, vil vi, via en teoretisk afklaring af begrebet, opstille en klar definition, så begrebet efterfølgende kan benyttes til at analysere tre udvalgte kilder fra Bondekrigen.

Valget af kilder er foretaget i bestræbelsen på at få så mange forskellige billeder af antiklerikalisme som muligt både med hensyn til afsender, modtager og former for handlinger. Tidsmæssigt er kilderne afgrænset til Bondekrigen, dvs. 1524-26, dog er en enkelt kilde fra 1527, men det er en tilståelse af en antiklerikal handling, der muligvis er foregået under Bondekrigen. Kilderne omhandler alle antiklerikale handlinger, og vi har derfor fravalgt at bruge De Tolv Artikler som egentlig kilde, fordi de blot indeholder krav og ikke handlinger, men ikke desto mindre vil referencer til disse blive brugt perifert, hvis det skønnes interessant i forbindelse med de andre kilder.

Pga. kildernes forskellighed har vi fundet det mest givtigt ikke at forsøge at få dem til at passe ind i en fast analysemodel. Dog vil vi støtte os op ad definitionens seks kategorier som beskrevet i indledningen. Herefter vil vi lave en samlet vurdering af kildernes særlige karakteristika, og på den baggrund vil det være muligt at komme de antiklerikale elementer under Bondekrigen nærmere. Det vil resultere i en indsigt i, hvordan bønderne forestillede sig henholdsvis religion og samfund, og hvilke midler de fandt nødvendige i denne bestræbelse. Ligeledes vil det være muligt at afgøre, hvor meget reformation, der kan siges at være i Bondekrigen. Idet begrebet antiklerikalisme står i centrum for undersøgelsen, vil vi ikke gennemgå militære strategier eller enkelte slag, men udelukkende fokusere på bøndernes antiklerikale handlinger. Derfor vil vi ligeledes undlade at beskæftige os med de radikale evangeliske prædikanter, som havde indflydelse på oprørets udformning på trods af, at vi anerkender deres rolle i udarbejdelsen af bøndernes Tolv Artikler. Dette, fordi vi er interesserede i bøndernes perspektiv på Bondekrigen.

Begrebet antiklerikalisme kræver en mere dybdegående diskussion, inden det tages i brug, dels for at forstå de mange typer af handlinger det indeholder, og dels fordi der har været en teoretisk diskussion omkring det. Efter analysen vil vi føre en tematisk diskussion, hvor sammenhængene mellem kilderne bliver tydeliggjorte, og hvor vores forståelse af Bondekrigen anskueliggøres.

Som en del af konklusionen vil vi fremføre nogle afsluttende refleksioner over projektets metodiske greb herunder en vurdering af begrebet antiklerikalismes brugbarhed i forhold til vores kilder.

4. Den Tyske Bondekrig

Den Tyske Bondekrig er en af de største folkeopstande i europæisk historie, hvis vigtighed flere historikere har sammenlignet med Den Engelske Borgerkrig og Den Franske og Russiske Revolution.⁷ Men kan vi overhovedet tale om en tysk bondekrig, da der faktisk ikke fandtes nogen fælles nationalidentitet, der hed Tyskland? Og var det overhovedet en krig eller et oprør eller en revolution...? Disse spørgsmål er med til at skabe behovet for en klar definition af *Den Tyske Bondekrig*.

For at tale om Den Tyske Bondekrig må vi stedfæste, hvor den geografisk finder sted for, at vi kan kalde den tysk. Når vi i dag kalder den tysk, er det fordi, vi har fået defineret vores sprog, identitet og geografiske områder, hvilket har givet os en bevidsthed om vores egen nationalitet. Vi kan selvfølgelig ikke tale om en sådan fælles bevidsthed, når vi prøver at definere den geografiske oprindelse til bondekrigen, men selve det sproglige og geografiske kan hjælpe os til at forstå den nutidige betegnelse Den Tyske Bondekrig.

Rent geografisk lå regionerne dengang indenfor det Tysk-Romerske Rige (843-1806), som var et rige opdelt i mange små fyrstedømmer. Fører vi geografien op til i dag, ligger regionerne fordelt mellem Østrig, Frankrig, Schweiz og Tyskland med overvægt i sidstnævnte, hvilket netop forklarer betegnelsen *tysk*. Det væsentlige i de geografiske forhold er, at de mange regionale forskelle er en usikkerhedsfaktor i forhold til at generalisere over bøndernes kår. Vi vil argumentere for, at De Tolv Artikler havde en samlende effekt på bøndernes oprør trods den ellers manglende centralisering. Dette bakkes op af det faktum, at bønder fra mange forskellige regioner samles og danner en hær for at gøre op med såvel det gejstlige som det verdslige magtherredømme.

Det er altså ikke et centralt styre, bønderne går imod, for i 1500-tallet eksisterede der ingen central magtstat. Derimod ejede kirken store dele jord, og disse bispedømmer, som de kaldtes, var særdeles økonomisk givtige pga. tiende. I størstedelen af Europa var det dog den verdslige adel, der sad på udnævnelser af bisper, hvorved udnævnelserne i høj grad havde karakter af at være en politisk beslutning.

De gejstlige besad samfundets 1. stand i kraft af, at de havde monopol på frelse, via deres tilknytning til kirken, i et samfund, hvor religion spillede en altafgørende rolle. De verdslige, dvs. adelige, herremænd og andre jordejere i det hele taget indtog 2. standen, men forholdet mellem de to øverste stænder kan måske bedst beskrives som et ambivalent forhold. På den ene side kæmpede de kontinuerligt om magt, indflydelse og penge, og samtidig var de afhængige af

⁷ Scott og Scribner 1991: 1

hinandens hjælp til at bibeholde kontrollen med de lavere lag af samfundet og derved deres egen position.

Begrebet bondekrig er, udover termen krig, omtalt i litteraturen som *bonderevolution*, *bondeoprør* og *unrest*⁸, hvilket skaber forvirring og slører forståelsen af omfanget og styrken i Bondekrigen. Det er derfor vigtigt at se på Bondekrigen som en opstand, der indeholder flere aspekter forstået på den måde, at revolution og oprør også var en del af Bondekrigen. Termen *Bondekrigen* dækker over en militærfase, som udvikledes efter maj 1524 med klimaks på "Slachtberg" i Mühlhausen 25. maj 1525 og flugten fra Gaismair året efter 2. juli 1526. Der havde dog i en periode på næsten to årtier været social uro i de landlige områder.⁹ Social uro prægede i det hele taget store dele af Europa efter pesten (første udbrud i 1347), og dette havde forskubbet magtforholdet mellem bonde og herre i en retning, hvor bønderne i højere grad var økonomisk afhængige af de gejstlige og de verdslige grundet de dårlige tider for alle. Samtidig efterspurgte herremændene i højere grad bøndernes arbejdskraft, og den gensidige afhængighed var derfor langt større end tidligere.

Årsagerne til konflikten skal findes i mange forhold. Den økonomiske udvikling var ved at forarme adelen, som, for at skaffe flere indtægter, lagde et større pres på bønderne gennem flere skatteopkrævninger. Fyrstedømmerne ønskede samtidigt at opbygge en mere effektiv styreform, som kunne styrke retsvæsenet, hæve skatterne og svække bøndernes lokale selvstyre. Bønderne forsøgte at vise deres utilfredshed med en række krav. Det er disse krav, der under en samlet betegnelse kaldes De Tolv Artikler. Kravene udkom i hundredvis af udgaver, og bøndernes fremlagte krav varierede fra region til region. Bønderne krævede først og fremmest, at livegenskabet skulle ophæves, samt at herremændene skulle give den jord tilbage til bønderne, de uretmæssigt havde tilegnet sig. Ydermere ville de have lavere lejeomkostninger på jord, lejekontrakter og begrænset arbejdspligt, ret til at fiske, gå på jagt og hugge brænde og tage bygningstømmer fra de skove, som tilhørte almindingerne. Dernæst skulle også skatterne og afgifterne reduceres, og menighederne skulle have ret til selv at vælge deres præster. I mange versioner er det den tidligere refererede udgave fra Oberschwaben, der blev bedst kendt og dannede fælles fodslag. Bøndernes krav kan opfattes som både politiske, sociale, økonomiske og religiøse og legitimeredes alle religiøst. Det er i denne forbindelse essentielt at fremhæve, at man dengang ikke så adskilt på tingene, hvorfor en sådan skelnen egentlig er forkert. Det skal nærmere

⁸ Se f.eks. titlen på Obermans artikel *The Gospel of Social Unrest: 450 years after the So-Called "German Peasants' War" of 1525*.

⁹ Oberman 1976: 104

forstås således, at kravene indeholder alle disse elementer, men at de alle er grundlagt i en religiøs samfundsopfattelse.

Den religiøse legitimering af kravene kan langt fra blot tilskrives at være ”et påfund” for at ville have indflydelse. Religionens særlige position i samfundet afspejler det faktum, at den var af afgørende betydning for senmiddelalderens mennesker, hvis liv og død ikke var adskilt. De sekulære gejstlige havde en særlig placering, fordi kirken havde monopol på frelsen, og de kunne kanalisere den ved at forvandle vin og brød til Jesu blod og legeme.

Religiøsitet var derimod ikke så ortodoks, som man kunne ledes til at tro. Kirken eksisterede side om side med folkelige og magisk-religiøse forestillinger. Og kirken i sig selv var heller ikke ”affortryllet”, som den ifølge Max Weber bliver 300-400 år senere. Verden var magisk, og religionen var en del af en konkret virkelighed.

1500-tallets mennesker var sandsynligvis ikke teologisk uddannede, men de var under alle omstændigheder skolet i rituel adfærd. Gennem forskellige ceremonier og ritualer lærte de, hvordan den symbolske verden var konstrueret.¹⁰ I kraft af reformationen mente de, at evangeliet skulle herske i samfundet, således som mange så det udtrykt fra Luthers side med hans kirkekritik. Luther havde udtrykt sin vrede over kirkens og øvrighedens forvaltning af magten, og han havde kæmpet for evangeliet som vejledning for det kristne liv. De mange skrifter, som Luther udgav, kom i store oplag og blev spredt over landet. Da de var skrevet på tysk, blev de flittigt læst (af de der kunne) og diskuteret i befolkningen. Det religiøse element er det punkt, hvorpå Den Tyske Bondekrig adskilte sig fra tidligere bondeoprør. I 1300- og 1400-tallet havde der været adskillige bondeoprør i bl.a. Frankrig og Spanien, så bondeoprørene var således ikke et nyt fænomen i senmiddelalderens Europa. Luther var dog langt fra den eneste evangeliske præst, der havde en ledende rolle. I forbindelse med Bondekrigen er det derfor interessant at se nærmere på de mere radikale ledere i bevægelsen.¹¹ Det er blandt andre den schweiziske reformator Ulrich Zwingli (1484-1531), der knyttede religiøse og politiske reformer sammen, og Bibelen var grundlaget for hans samfundskritik.¹² Thomas Müntzer (ca. 1490-1525) var ligeledes en ekstremt yderliggående leder og spillede en stor rolle for Bondekrigens udvikling. Han prædikede, at oprør og krig var legitime og nødvendige veje til at omstyrte den gamle samfundsorden og etablere en ny, baseret på evangeliets lære, og det var netop denne betragtningsmåde, der appellerede til

¹⁰ Scribner 1987: 121

¹¹ Scott og Scribner 1991: 3

¹² Arvidsson og Kruse 1999: 177

bønderne. Derudover var forståelsen af nadveren også et stridspunkt blandt de evangeliske reformatorer, og dette vil vi komme ind på i analysen.

Luther ønskede, modsat de mere radikale reformatorer, en deling af religionens og den verdslige sfære – ikke at forveksle med langt senere tanker om egentlig sekularisering, for han ønskede ikke en revolution, da han var tilhænger af en samfundsmæssig traditionalisme og en politisk konservatisme.¹³ Han prædikede, at Gud har givet rammerne for begge riger (læs: det åndelige og det verdslige), og de skal derfor baseres på De Ti Bud. Samtidig er Kristus, og ikke de gejstlige, kirkens overhoved, hvilket betød, at menneskene skulle frigøre sig fra præsteskabets autoritet og i stedet underkaste sig den verdslige myndighed.¹⁴

Luther opfordrede til fred på baggrund af bøndernes krav.¹⁵ I begyndelsen ønskede han, at fyrsterne forstod, at de bar en stor del af skylden for, at oprørerne udviklede sig, idet de både havde forsøgt at undertrykke evangeliet, samt at deres beskatning af bønderne havde taget overhånd. Luther var dog også forarget over bøndernes ageren, idet de, ifølge ham, vanhelligede og misbrugte Guds navn, når hans navn blev brugt til at legitimere deres krav og sandsynligvis også efterfølgende oprør.¹⁶ Denne fredsappel fra Luthers side fik dog ingen umiddelbar indflydelse, og bondeoprøret bredte sig til store dele af Tyskland.

At flere forskellige bondeoprør, som begyndte i sommeren 1524, kunne udvikle sig, skyldtes i høj grad de former for bondeorganisering, der opstod i de første måneder af oprøret.¹⁷ Bøndernes organisatoriske basis var bondeforsamlingen, dvs. en anordning, som inkluderede både formelle landsbymøder og spontane bondeforsamlinger til at diskutere utilfredsheder. De indledende stadier af oprøret var sædvanligvis fredelige og mindede mere om strejker end om egentlige oprør.¹⁸ Bønderne nedlagde arbejdet og forsamlede sig i en masse for at rette fokus på deres utilfredshed. Formålet var at tvinge deres herremænd til at indgå forhandlinger, eller hvis det blev nødvendigt, at få en tredjepart involveret, som kunne garantere et forlig. Nogle bønder dannede også særlige protestoptog, som sidenhen udviklede sig til direkte militærparader.

Bønderne kunne samle hære på op imod 30.000 mand. Det udvikledes snart til et blodbad, idet bønderne viste deres utilfredshed ved bl.a. at myrde præster og herremænd og ved at angribe og

¹³ Arvidsson og Kruse 1999: 176

¹⁴ Ibid.: 175

¹⁵ Ibid.: 177

¹⁶ Ibid.: 178

¹⁷ Scott og Scribner 1991: 14

¹⁸ Ibid.: 15

plyndre byer, herregårde og klostre. Denne form for bondeselvtægt fik i 1525 Luther til at udsende et skrift med opfordringer til fyrsterne om at slå bønderne ned. Dette skrift havde titlen *Mod bøndernes røver- og morderbander*, og som konklusion skrev Luther:

*”Derfor skal alle, der kan, slå til, dræbe og stikke ned, skjult eller åbenlyst, og huske, at der ikke kan være noget mere giftigt, skadeligt og djævelsk til end den oprører. Det er, ligesom nå man er nødt til at slå en gal hund ned: gør du det ikke af med den, så gør den det af med dig, ja med et helt land sammen med dig.”*¹⁹

Da Luthers opfordringer nåede fyrsterne, var de militære konfrontationer med bønderne allerede begyndt. Bønder blev taget til fange, hængt eller halshugget. De, som undgik at blive slået ihjel, fik ofte hugget hænderne af eller stukket øjnene ud.

I modsætning til Den Franske og Russiske Revolution var bondeoprøret således mislykket. Oprøret blev nedkæmpet af fyrsterne, som understregede deres magt ved at udføre omfattende massakrer, der førte til omkring 130.000 bønders død.

4.1 Bondekrigen i en ideologisk kamp

Historien om Bondekrigen er blevet fortolket og genfortolket i snart 500 år, og udover en tilsyneladende konsensus om, hvad der fandt sted hvornår, er det en metodologisk og også ideologisk kamp, der har præget billedet. De historikere, der arbejder med området er stadig uenige om, hvordan vi skal fortolke bøndernes motiver og handlinger.

Bondekrigen er i historieskrivningen også blevet instrumentaliseret i forskellige retninger alt efter politisk eller religiøs overbevisning. I nogle tilfælde bliver den fortolket som værende en del af reformationen, mens den af andre bliver opfattet som en del af de mange oprør i bondestanden i senmiddelalderen.

I forbindelse med reformationen var det, i de tidligere år efter Bondekrigen, kampen mellem de protestantiske og katolske fremstillinger, der prægede billedet. Alt efter religiøs overbevisning brugtes den som redskab til at fremme netop disse interesser.²⁰

I 1850 skrev Friedrich Engels et essay, *The Peasant War in Germany*, som blev startskuddet for al moderne debat om Bondekrigen. Fremstillingen er baseret på den materialistiske og økonomiske historieforståelse (som angivet af Karl Marx og Friedrich Engels), hvor Bondekrigen

¹⁹ Arvidsson og Kruse 1999: 179

²⁰ Sreenivasan 2001: 30

begrundes i bøndernes socioøkonomiske forhold. Det er særligt bøndernes forhold til andre sociale grupper i samfundet samt de materielle og økonomiske forhold, der var årsag til bøndernes oprør.²¹ I hans fortolkning spillede reformationen ingen rolle i forhold til Bondekrigen. Krigen skulle tværtimod forstås som en tidlig revolution af proletariatet. Denne analyse blev 100 år senere den generelt accepterede af historikere i Østtyskland, hvor marxistiske historikere var meget opsatte på at få Bondekrigen til at fremstå som den store revolutionære tradition af ”de første arbejdere og bønder på tysk jord”. De fremhævede Bondekrigen som en særlig *tysk* begivenhed, og deres formål var at placere Tyskland som det første land i rækken af folkelige revolutioner på linje med Den Franske Revolution i 1789 og Den Russiske i 1917. De vesttyske historikere stillede sig mere kritiske overfor den historiske metode, og på den måde blev Bondekrigen i lang tid fanget i ilden af samtidig tysk politik.²²

Selvom der var forsøg på at overkomme de metodologiske diskussioner, bl.a. Peter Blickles bog, som beskrives nedenfor, er det mest essentielle spørgsmål stadig, hvordan historikeren vægter de materielle og religiøse aspekter som værende motiver for bøndernes oprør.

Indtil begyndelsen af 1970’erne fandtes der ingen lærebøger om Bondekrigen på engelsk.²³ Det eneste engelsksprogede om emnet var et kapitel om *The Peasant War* i volume 2 af *The Cambridge Modern History*, som A. F. Pollard skrev i 1903. Dette afgrænsede selvfølgelig forskningskredsen meget. De engelsktalende studerende beskæftigede sig hovedsageligt med de teologiske aspekter, når de endelig bevægede sig ind på feltet. Det var altså tysk litteratur om emnet, der dominerede forskningen, og først med Janos Baks diskussion på engelsk, af forskellene mellem marxistisk og ikke-marxistisk historieskrivning, kommer det rigtig på dagsordenen. Og i 1976 udgiver han i bogform *The German Peasant War of 1525*.²⁴ Faktisk udkom der mange bøger i midten af 1970’erne set i forhold til tidligere. Og det var ikke helt tilfældigt, for 1975 var 450 års mindedagen for Den Tyske Bondekrig, og i Østtyskland fremhævede man også, at det var 175 årsdagen for Engels’ bog om emnet.

²¹ Bak i Bak 1976: 89

²² Scott 1979: A historiographical Review s. 694 (J-store) og Wohlfeil i Bak: 100

²³ David Sabeian skrev i 1969 *The social Background of the Peasant’s War of 1525 in Southern Upper Swabia* (pioner undersøgelse om, at bønderne ikke var en, men to klasser – de helt fattige og de bedre stillede – og at de fattige i den periode vi taler om ikke fik det værre, men at de bedre stillede derimod fik det værre). Tre år senere kom Lawrence P. Buck *The Containment of Civil Insurrection: Nuremberg and the Peasant revolt*. Og samme år Tom Scotts *Relations between Freiburg in Breisgau and the Surrounding Countryside, 1450-1520*. og samtidig skrev John C. Stalnaker, at ud fra samfundsvidenskabelig metode, at det var en klassisk case om en revolution af stigende forventninger). Ingen af disse fik særlig opmærksomhed, men bidrog til engelsk litteratur om emnet.

²⁴ Scribner og Benecke 1979: 1-3

Men der kommer stadig ingen samlet analyse af Bondekrigen før Peter Blickles *The Revolution of 1525* fra 1981 (udvidet version). Blickles studier samler store mængder af informationer og tildeler såvel de økonomiske, sociale og politiske som ideologiske dimensioner stor opmærksomhed.²⁵ Derved formår han at skabe en metodisk middelvej, som har gjort hans værk bredt accepteret samtidig med, at han får givet et overblik, som ellers mangler i mange af de andre fremstillinger.

Efter udgivelsen af Blickles bog synes der i det næste årti ikke at være den store interesse for emnet. Ikke før 1990, hvor University of Arizona afholdt en international konference om antiklerikalisme, og resultatet blev en samling af foredragene i *Anticlericalism in Late Medieval and Early Modern Europe* (1992)²⁶. Her blev det slået fast, at antiklerikalisme spillede en rolle både for og i reformationen.

²⁵ Blickle 1981: 12

²⁶ Redigeret af Peter A. Dykema og Heiko A. Oberman

4.2 Hvad er antiklerikalisme?

Den mest radikale del af bøndernes oprør bestod i at brænde kirker, klostre, gårde og slotte – altså fysiske angreb vendt mod højtstående gejstlige og verdslige. Derudover var latterliggørelse og hån af de gejstlige også en udbredt måde, hvorpå man viste sin utilfredshed med dem, der tilhørte 1. standen i det senmiddelalderlige hierarki. Som et led i at forklare bøndernes motiver og handlinger, benyttes begrebet *antiklerikalisme* ofte.

Antiklerikalisme er et meget omdiskuteret begreb og findes ikke rigtig forklaret i noget leksikon.²⁷ Men af ordets morfologiske sammensætning kan vi forstå, at det er en modstand mod de gejstlige i samfundet. Dette hænger sammen med bøndernes krav om, at alle kristne skulle være lige stillet for Gud. De legitimerede deres oprør mod de gejstlige bl.a. ved hjælp af Luthers ord om, at alle var lige for Gud, og at de gejstlige derfor også blot var Guds tjenere på linje med alle andre kristne.

4.2.1 Begrebets opståen

Begrebet *antiklerikalisme* stammer ifølge Hans-Jürgen Goertz fra kontroverser på tærsklen til oplysningstiden og kulturkampene i Europa i 1800-tallet.²⁸ Det refererede til det at undersøge gejstlig indflydelse i politisk og offentligt liv pga. had og generel afstandtagen til kristendommen. Historikeren John Van Engen²⁹ skriver, at antiklerikalisme blev opfattet som et politisk program til at destabilisere og sekularisere kirkens magt og privilegier. Historikere begyndte derefter at benytte sig af begrebet og projicere det på tidligere tider. Heiko A. Oberman³⁰ pointerer, at denne projicering kan være misvisende, fordi vægten på ”anti”, som er en typisk beskæftigelse fra det 19. århundrede, har undervurderet det, at man i senmiddelalderen kaldte på fornyelse af kirke og samfund.³¹

Alligevel synes begrebet, trods denne misvisning, at fungere med en velpræciseret definition. Og når vi genkender handlinger fra tidligere tider, der passer ind under denne definition, synes der at være grundlag for at benytte begrebet på sådanne begivenheder. Ud fra dette perspektiv mener Van Engen, at antydninger af antiklerikalisme er forekommet både i kristendommens grundlæggelse i vesten og i særlig grad ved institutionaliseringen af denne:

²⁷ Goertz 1995: 10

²⁸ Goertz i Dykema og Oberman 1993: 502

²⁹ John van Engen: ansat ved middelalderinstituttet ved Notre Dame Universitetet. Beskæftiger sig med religiøs, kulturel og intellektuel historie i højmiddelalderen.

³⁰ Oberman (1930-2001): Hollandsk professor i middelalder, renaissance og reformationshistorie. Har bl.a. været ansat ved Harvard University, Tübingen og University of Arizona.

³¹ Dykema og Oberman 1993: forord

*”The more fully the church reached into the lives of the European peoples, the more forcefully anticlerical attitudes came to expression.”*³² Altså var antiklerikalismen i senmiddelalderen blevet en integreret del af livet for europæerne, og den ulmende vrede blev rettet mod munke, biskopper, præster og andre gejstlige.

Selve definitionen på, hvordan antiklerikalismebegrebet egentlig skal forstås, har dog undergået mange forskellige fortolkninger. Flere historikere har derfor givet deres personlige definitioner for at indsnævre begrebet.

Eksempelvis mener Robert W. Scribner³³, at der findes to måder at betragte antiklerikalisme på.³⁴ For det første er det en mentalitet eller psykologisk holdning med følelsesmæssige dimensioner. For det andet kan det være en form for adfærd, der involverer særlige typer af handlinger, som udtrykker fjendskab over for de gejstlige. Disse handlinger kan variere fra verbale overfald og chikane, over fysiske angreb, forbrydelse mod den sociale orden og former for rituelle handlinger til officielt bifaldne konfrontationer og politisk initiativ. Scribner argumenterer dog imod, at synet på antiklerikalismen bliver for abstrakt, idet det først og fremmest er grundlæggende følelsesmæssige instinkter, mens formålet er at fremmane større moral.

Ifølge Goertz er antiklerikalisme et så vidtrækkende og komplekst fænomen, at det kunne forekomme diffust for selv de, som oplevede det, især fordi det spirituelle område var så dybtliggende i den enkeltes liv.³⁵ Ikke desto mindre indeholder begrebet gensidigt forbundne moralreligiøse, juridiske og økonomiske karakteristika, så dette må der tages højde for i en differentieret analyse. Han fremhæver ligeledes, at antiklerikalisme ikke må opfattes som identisk med kirkekritik.³⁶ Ifølge hans definition er kirkekritik rettet mod en institution, mens antiklerikalisme er rettet mod personer. Disse personer repræsenterer naturligvis kirken, og kirken definerede sig selv som det gejstlige hierarki, så på denne måde kan kritik af gejstligheden også angå kirken. Derfor mener Goertz også at kunne konkludere, at antiklerikalismen ikke omhandlede kritik af en institution, men derimod var en kritik af de, der besad herskab og magt, dvs. ikke kun gejstlig, men også verdslig magt.³⁷ Vi stiller os enige i ovenstående teoretiske synspunkter på nær sidstnævnte, hvor vi må tage afstand fra Goertz’ inklusion af de verdslige i begrebet. I vores

³² Van Engen i Dykema og Oberman 1993: 19

³³ Robert William Scribner eller Bob Scribner (1941-1998): universitetslektor i tidlig moderne europæisk historie ved Cambridge University i England. Han var ph.d og blev udpeget professor i moderne europæisk kristendom ved The Divinite School. Arbejdede før sin død ved Harvard Universitet.

³⁴ Scribner i Dykema og Oberman 1993: 147

³⁵ Goertz i Dykema og Oberman 1993: 503

³⁶ Ibid.: 502

³⁷ Goertz 1995: 12

optik ekskluderer begrebets titel eksplicit denne form for fortolkning. Derfor vil vores endelige definition og senere analyse ikke indbefatte denne forståelse af begrebet. At utilfredsheden med de gejstlige også kom til at berøre verdslige, kan vi dog ikke afvise.

Som det er blevet fremført, synes der at være overvejende konsensus blandt historikerne, hvad angår, hvordan antiklerikalisme som begreb opstod. Hvorledes begrebets indhold konkret skal forstås og fortolkes, findes der dog flere løsninger på og indgangsvinkler til. Begrebet inkluderer både en særlig form for mentalitet samt en adfærd, der indebærer enten skriftlige, verbale eller fysiske angreb mod gejstlig magt.

4.2.2 Impulsiv eller organiseret antiklerikalisme?

Et andet centralt spørgsmål, som trænger sig på, når fokus rettes mod antiklerikalismen, omhandler, hvorvidt fænomenet opstod impulsivt, var en organiseret form eller muligvis en blanding af de to.

Scribner er af den opfattelse, at antiklerikalismen fortrinsvis var et planlagt oprør og altså ikke blot en marginal ledsagende omstændighed af de evangeliske reformbevægelser.³⁸

*”We could easily fall into this error if we regard it as merely an instinctive form of behavior used to express the exasperation of those who demanded evangelical preaching but who found their demands blocked by a recalcitrant clergy – anticlericalism as irate reflex, so to speak.”*³⁹

Denne form for antiklerikalisme, som en slags ”vredesrefleks”, var utvivlsomt tilfældet i nogle byer, men i Memmingen investerede evangeliske oprørere f.eks. så store ressourcer i oprøret, at antiklerikalisme her ikke blot kan betragtes som et margintalt fænomen.⁴⁰

Modsætningen mellem disse to eksempler indikerer, at antiklerikalisme skal ses som en ideologisk ressource, der trak på forskellige måder at opnå formålet; at sprede evangeliske ideer og få en reform. Antiklerikalismens rolle i udbredelsen af ideer er ubestridelig, især dens propagandistiske funktion. Ved at identificere de ortodokse gejstlige som ”evangeliets fjender” kunne en vigtig psykologisk forhindring i at erhverve tilhængere til reformationsformålet overvindes. At have angrebet populære religiøse former og praksisser som værende falske og ugudelige ville have udløst folkelig modstand, men at skildre dem som påfund, opfundet af gejstligheden som en måde at få fyldt lommerne på, var en effektiv propaganda, og det blev første skridt til at ødelægge grundlaget for den katolske kirkes dyrkelse og praksisser. Som et propagan-

³⁸ Scribner i Dykema og Oberman 1993: 154

³⁹ Ibid.: 154

⁴⁰ Scribner i Dykema og Oberman 1993: 155

distisk middel til at få de gejstlige til at fremstå som værende repræsentanter for djævelen og antikrist, blev det understreget, at de var hyklere og bedragerere. Der blev fokuseret på de gejstliges tilstedeværelse i samfundet som værende en trussel for frelsen. Den evangeliske propaganda koncentrerede sig om at kritisere de gejstliges fokus på læren om verdens undergang (også kaldet eskatologisk kritik).⁴¹ Gejstligheden repræsenterede en perverteret moralorden: de var den fysiske tilstedeværelse af antikrist i gaderne, byerne og landsbyerne.

*”This provided a stimulus to the central purpose of evangelical propaganda, the call to action, to remove the danger to spiritual (and material!) well-being and to begin with the true preaching of the Word.”*⁴²

På den måde blev antiklerikalismen i denne kontekst brugt som politisk middel og må derfor ikke anses som værende en automatisk reaktion, men som en kilde til bevidst anvendte politiske strategier. Scribner opstiller i denne kontekst fire varianter af, hvordan han mener, antiklerikalisme blev brugt som en politisk strategi:⁴³

1. Manipulation. Verdslige autoriteter, som var ivrige efter at regere med formelle reformmetoder, men blokeret af en uregerlig gejstlighed og ubevægelige juridiske rettigheder, greb ofte til manipulation og opportunisme for at effektuere deres hensigter.

2. Opportunisme. Mindre spektakulært var de mange sager med politisk opportunisme, hvor offentlige myndigheder udnyttede de muligheder, de antiklerikale udbrud repræsenterede.⁴⁴

3. Militært pres. Politikken omkring antiklerikalismen omhandlede dog ikke altid autokratiske myndigheder, som udnyttede de evangeliske oprøreres vrede.⁴⁵ Somme tider var det omvendte et faktum, når gudfrygtige oprørere brugte truslen fra de antiklerikale udbrud mod modstræbende autoriteter.

4. Skabelsen af evangelisk solidaritet. I nogle byer var de evangeliske følelser, i næsten to årtier, på kogepunktet i kampen mod en rigid gejstlighed.⁴⁶ I sådanne situationer skabtes og bevaredes en intens solidaritet mellem de mest ivrige evangeliske forkæmpere.

Scribner mener således, at antiklerikale handlinger kunne opstå spontant, nærmest som en refleks, men at de primært var bevidst planlagte af de evangeliske oprørere. I denne kontekst indgik de som var de et politisk pressionsmiddel mod de katolske gejstlige. Dette leder videre til endnu et spørgsmål; er det muligt at tale om, på hvilket ”stadie” i oprøret antiklerikalismen indtraf?

⁴¹ Scribner i Dykema og Oberman 1993: 156

⁴² Ibid.: 156

⁴³ Ibid.: 160

⁴⁴ Ibid.: 161

⁴⁵ Ibid.: 162

⁴⁶ Ibid.: 165

Til dette spørgsmål svarer Scribner, at antiklerikalisme var en ideologisk ressource, som havde en funktionel politisk rolle; et slags værktøj som blev taget i brug, når alle andre muligheder var udtømt. Som nævnt i det historiske afsnit var de indledende faser af oprørerne forholdsvis fredelige og mindede nærmest om arbejdsnedlæggelse og strejker. På denne måde forsøgte bønderne at tvinge forhandlinger i gang.⁴⁷ Ligeledes beskriver Goertz, hvordan de antiklerikale handlinger sædvanligvis begyndte med afvisning af at deltage i messen eller at følge befalinger fremsagt af gejstligheden såsom at skrifte eller faste.⁴⁸ Den tiltagende polarisering fik direkte konsekvenser for adfærden og handlingerne hos mange mennesker. Når den fremførte kritik var så skarp og uforbeholden, kunne den ikke kun bevirke afklaring af ideer og følelser. En sådan kritik kræver handlen og fremprovokerer ofte vold. Den katolske gejstligheds autoritet blev undermineret, og den gestus, at tiltale og tilnærme sig dem med respekt, blev ødelagt. De blev grinset af og latterliggjort, kritiseret og fysisk angrebet.

Denne respektløshed udviklede sig i nogle tilfælde til ekstremer, hvor bønderne sågar forsøgte at sætte sig i de gejstliges sted. I den forbindelse er begrebet ”changing places”, som vi kan oversætte til dansk med ”at bytte roller”, interessant.⁴⁹ Changing places var en form for tankegang, som efterhånden blev udbredt. Begrebet dækker over, at bønderne erklærede deres ønske om at bytte plads med de gejstlige enten direkte eller symbolsk ofte udtrykt i billeder eller træsnit. Det kunne dog også komme til udtryk, når de klædte sig ud i religiøse optog, som de så samtidig gjorde grin af, eller at de simpelthen byttede tøj med de gejstlige for at symbolisere, at rollerne var byttet rundt. Changing places-fænomenet kan bruges til at illustrere, hvordan respekten for de gejstliges hverv, blandt bønderne, efterhånden var ikke-eksisterende.

Før det nåede til det mest ekstreme punkt, vold mod individer, var handlingerne først rettet mod objekter, hvilket vi herefter vil rette vores fokus mod.

4.2.3 Antiklerikalisme og ikonoklasme

På de foregående sider har vi søgt at nærme os en definition af begrebet antiklerikalisme, som forekommer yderst diffust. En yderligere kilde til denne forvirring for historikerne er grænse-dragningen mellem antiklerikalismen og et andet centralt begreb i denne kontekst, *iconoclasm*. For at komme nærmere en forståelse af antiklerikalisme er det nødvendigt med en introduktion og definition af dette begreb. Scribner har også i denne sammenhæng forsøgt at definere *iconoclasm*,

⁴⁷ Se det historiske afsnit

⁴⁸ Goertz i Dykema og Oberman 1993: 509

⁴⁹ Cohn i Dykema og Oberman 1993: 545

eller på dansk *billedstorm*. Den danske oversættelse virker i dette tilfælde utilstrækkelig, da begrebet omhandler meget mere end blot billeder, da det er religiøse og rituelle ikoner, der er det essentielle for begrebet. Derfor er en fastholdelse af den engelske term, dog fordansket, her foretrukket. Scribner har forsøgt at inddele ikonoklasme i fire kategorier, som alle har det fællestræk, at der er elementer af hovedsagelig rituel karakter.

I reformationsperioden var der, for det første, episoder med mere eller mindre *løst udformede rituelle begivenheder*.⁵⁰ I Augsburg i 1524 var der f.eks. et antal ”gudløse folk”, som sang ’uanstændige sange’ i gaderne ved jul og derefter forsøgte at forstyrre kirkelig sang af julemelodier ved at parodiere dem satirisk. En anden kategori, som lægger sig tæt op af den første, er de utallige begivenheder, som involverer *forstyrrelse af katolsk dyrkelse eller gudstjeneste*, ofte gennem antiritualer og ytringer af vantro i nærværelse af katolske ceremonier.⁵¹ I Wittenberg i 1521 blev den årlige prædiken omkring munkene ved Antonine f.eks. forstyrret. Da prædikanten skulle indvie ”St. Anthonys Vand”, velsignet vand, var det hellige vand blevet væltet, og indvielsen måtte derfor afblæses. For det tredje synes nogle af disse begivenheder at skabe, eller at forsøge at skabe, en *modliturgi*.⁵² Selvom intentionen oprindeligt var negativ, blev det nærmest en parodieret gudstjeneste. I Buchholz i Sachsen var der en parodi af ophøjelsen af en helgens relikvier i 1524, og samme år var der et optog, som forsøgte at gøre grin med nadverens sakramente. Den fjerde kategori af begivenheder omhandler *ikonoklasme inden for en rituel ramme*. Handlinger af denne art skete ofte inden for en rituel sammenhæng, som videregav et helt andet budskab for dem end blot ren og skær vandalisme og tankeløs destruktion. Den mest almindelige form for ikonoklasme, som var ødelæggelse af altervægge og -tavler, var eksplicit relateret til den centrale rolle, de havde for messen. På en helgens dag, hvis messen ikke blev holdt ved hans eller hendes alter, ville et optog blive afholdt til netop dette alter under messen, og alteret ville blive højtideligt velsignet med vand og ved afbrænding af røgelse.

Scribner fremhæver, at det er vigtigt at være opmærksom på, at de evangeliske bevægelser i Tyskland fandt sted i en ”rituel kultur” gennemsyret af forskellige slags ceremonier og ritualer. For det kristne senmiddelalderlige menneske var det gennem ceremonier og ritualer, at social disciplin blev ordnet og opretholdt, og så snart en form for uorden truede verden, kunne folk overkomme dette ved hjælp af forskellige ceremonier og ritualer.

⁵⁰ Scribner 1987: 103

⁵¹ Ibid.: 104

⁵² Liturgi er den rituelle forskrift, efter hvilket gudstjenester i kristne kirker foregår. Ved modliturgi forstås altså en handling som er modsat de rituelle forskrifter, f.eks. for at håne ritualer.

*”Rituals created orderly relationships with the sacred powers on which the world and human life were dependent, as well as among humans and between humans and the material world.”*⁵³

Vi mener, at det er nødvendigt at forstå disse basale ontologiske antagelser, som var legitime i senmiddelalderen, før en forståelse af et fænomen som ikonoklasme kan lade sig gøre. Det er derfor i denne kontekst relevant at introducere begrebet ”popular belief”, som på dansk kan oversættes til ”folketro”. Med dette skal forstås, at der udover den rene tro på kristendommen også sideløbende forekom hedenske elementer i religionsdyrkelsen. Folketroen var den praktiske udførelse af religionen fra den ordinære kirkegængers side.⁵⁴ Disse alternative udførelser var sjældent vellidte af de gejstlige og kunne blive erklæret for forbudte.⁵⁵ Forskellige måder at udtrykke folkelig tro på kunne bl.a. være ”magical ritual”, f.eks. eksorcisme af onde ånder eller velsignelse af personlige ejendele.⁵⁶ Et andet meget anvendt eksempel på den faktiske tro blandt de, som ikke var gejstlige, er de utallige kilder, som beretter om bønder, der troede, at krucifikser og kristne statuer kunne tale eller blive levende, hvis der taltes til dem.⁵⁷

Det er påfaldende, skriver Scribner, hvor ofte ikonoklastiske hændelser kan dokumenteres i løbet af den evangeliske bevægelse i 1500-tallets Tyskland, og dette fænomen figurerer således sideløbende med antiklerikalismen. Som Goertz beskriver: *”Before it came to the most extreme step of violence against persons, action was often at first only taken against ”things”.*⁵⁸ Ud fra denne tolkning kan ikonoklasme forstås som stadiet inden antiklerikalismen, dvs. når målet med oprøret og volden blev flyttet fra objekter til mennesker.

4.2.4 Antiklerikalisme fra gejstlig side

Polariseringen mellem de gejstlige og oprørerne kom ud fra disse beskrivelser stærkest til udtryk gennem ikonoklasme og antiklerikale handlinger. Det er oftest, de stændermæssigt laveste grupper i samfundet, som ifølge historikerne, anvender antiklerikalisme som deres ytringsmåde. Derfor er det interessant at spørge, om det udelukkende var den laveste stand, bønderne og lægmændene, der gjorde oprør mod de gejstlige. Som Goertz forklarer, kan der argumenteres for, at selv Luther udøvede antiklerikalisme. Denne form for antiklerikalisme kom blot fra en anden tilgang. I modsætning til lægmændenes antiklerikalisme, voksede denne antiklerikalisme ikke ud fra erfaringer med andre gejstlige, som f.eks. i mødet med fordrukne og amoralske klosterbrødre,

⁵³ Scribner 1987: 105

⁵⁴ Ibid.: 18

⁵⁵ Ibid.: 43

⁵⁶ Ibid.: 36

⁵⁷ Ibid.: 110

⁵⁸ Goertz i Dykema og Oberman 1993: 509

men fra forfærdelse over egne fejl over for Gud og næsten.⁵⁹ Robert J. Bast⁶⁰ har, ud fra tekster skrevet af Luther, konkluderet, at Luther efter 1522 blev langt mere radikal og yderligtgående end han som udgangspunktet havde været.⁶¹

*”From here on, Luther begins to call with increasing clarity for the abolition of the doctrinally and socially privileged clerical estate: the ‘geistliche Stand’. It is this second phase that Luther develops an argument which we may justly term anticlerical, in as far as his energies are directed against the Roman clergy, and aimed at their dissolution.”*⁶²

Bast skriver endvidere, at Luther talte kraftigt imod det, han anså som forskellige former for embedsmisbrug fra præsternes side. Med en blanding af foragt, latterliggørelse og tordnende advarsler angreb Luther mange former for traditionel gejstlig praksis såsom valfarter, deres hengivenhed til helgener, broderskabet, private messer, prangende altre, billeder og klosterlivet i sig selv.⁶³ Alt blev afvist som uacceptable udtryk for fromhed og i stedet beskyldt for at være egoistiske forsøg på at sikre personlig frelse.

Luthers angreb på den gejstlige magt som legitimeres i Bibelen opmuntrede til en fortolkning af antiklerikalisme, i hvilken lægfolkene kunne retfærdiggøre deres afvisning af gejstlig dominans i samfundet.⁶⁴ Luther må utvivlsomt have været katalysator og inspirationskilde for den antiklerikalisme, og for det særlige engagement, som tidligere gejstlige derefter udviste, når de arbejdede for ”et forbedret liv” og fornyelse af kristendommen.⁶⁵ Lægmandene var også engagerede, men den skarphed, hårdhed, det rige ordforråd og den teologiske dybde, som de tidligere gejstlige gav antiklerikalismen, nåede næppe lægmændene.

At antiklerikalismen har været fremført fra forskellige sociale lag i samfundet, fra tidligere gejstlige og lægfolk, modbeviser, at antiklerikalismen knyttede sig til en særlig samfundsgruppe, men med de to gruppers forskellige baggrunde og tilknytning til kirken, må der alligevel have forekommet forskelle i udførelsen.

At Luther og evangeliske gejstlige også udøvede antiklerikale handlinger er blandt årsagerne til, at bondeoprøret i Tyskland kan knyttes til reformationen. Goertz mener, at antiklerikalisme var et vigtigt element for overgangen fra reformationens ord til reformationens handlinger.⁶⁶

⁵⁹ Goertz i Dykema og Oberman 1993: 512

⁶⁰ Amerikansk professor i tidlig moderne europæisk historie og ansat ved University of Tennessee.

⁶¹ Bast i Dykema og Oberman 1993: 368

⁶² Ibid.: 368

⁶³ Ibid.: 375

⁶⁴ Ibid.: 378

⁶⁵ Goertz i Dykema og Oberman 1993: 513

⁶⁶ Ibid.: 511

*”If the Reformation is to be regarded not only as a theological phenomenon but above all and primarily as a historical phenomenon, then anticlericalism contributed decisively to the mobilization of Reformation movements and to the Reformation’s taking on a historical shape.”*⁶⁷

Antiklerikalismen har altså, ifølge Goertz, bidraget væsentligt til mobiliseringen af reformbevægelser. Historisk havde de bevægelser, som var præget af moderat antiklerikalisme, den største succes.⁶⁸ Det førte til opløsningen af klostre og gejstlige principper, sekularisering af ejendomme, som tilhørte kirken og opløste den gejstlige stand. Denne form for antiklerikalisme opnåede dog ikke sit originale mål; at få et præsteskab for alle troende. I sidste instans blev kirken placeret under verdslige autoriteters herredømme, hvis største interesse var fred og orden. En ny gejstlig elite udvikledes snart derefter. En elite som havde opgivet autonomi over den gejstlige ejendom og fundet en ny selvforståelse, men på mange andre områder faldt tilbage til gamle strukturer. Dog var kampen ikke helt forgæves ifølge Siegfried Hoyer. Antiklerikalismen forblev et socialt bindeled mellem alle regionale opstande og også mellem deltagere fra forskellige sociale lag.⁶⁹

Vi har i dette kapitel forsøgt at give et overblik over forskningen af et, som det er blevet fremlagt, yderst komplekst begreb. Til trods for denne alsidighed i begrebet lykkedes det deltagerne på konferencen på University of Arizona i 1990 at blive enige om en begrebsdefinition, de mener, dækker hele spektret. Den har følgende ordlyd:

*“Anticlericalism is a collective term, gaining currency in the nineteenth century as a one-sided negative designation. Properly understood, it describes attitudes and forms of behaviour which in late medieval and early modern Europe engendered literary, political or physical action against what were perceived as unjust privileges constituting the legal, political, economic, sexual, sacred or social power of the clergy. Significantly different according to place, time and social background, anticlericalism could focus on papal, Episcopal, sacerdotal, monastic, ministerial or intellectual power-structures.”*⁷⁰

Denne definition har vi også i sinde at arbejde ud fra, hvortil vi afslutningsvis vil gøre os overvejelser om begrebets brugbarhed i forhold til vores kilder.

⁶⁷ Ibid.: 511

⁶⁸ Ibid.: 519

⁶⁹ Hoyer i Dykema og Oberman 1993: 543

⁷⁰ Dykema og Oberman 1993: forord

5. Analyse

Den følgende analyse vil give os indsigt i, hvordan de antiklerikale handlinger i Bondekrigen kom til udtryk. Vi har valgt at inddrage tre skriftlige kilder, hvoraf to stammer fra Bondekrigen, mens den tredje er en tilståelse af antiklerikale handlinger, der formentlig er foretaget under Bondekrigen, men skrevet efter krigens afslutning. Den første kilde er et brev fra en verdslig person til en anden, hvori der udtrykkes en frygt for den terror, bønderne udøver mod såvel verdslige som gejstlige. I den anden kilde bliver vi præsenteret for en bondes tilståelse af antiklerikale handlinger, og i den tredje og sidste kilde er det den gejstlige antiklerikalisme, der er i fokus, idet den er et anklageskrift mod en præsts ringeagt for bl.a. sakramenterne.

I kilderne søger vi svar på, hvordan de antiklerikale handlinger udformede og udmøntede sig for dernæst at kunne give kvalificerede bud på bøndernes motiver. I vores teoriafsnit nåede vi frem til en definition af antiklerikalismen, og det er på baggrund af denne, samt vores viden fra det historiske afsnit, at vi vil gå til kilderne. Så vidt det er muligt, vil vi inddrage relevante eksempler og citater fra andre værker, som kan understøtte vores analyse af kilderne og derved give os en forståelse af de faktiske, rituelle og symbolske handlinger, der berettes om i kilderne.

Analysen vil danne grundlag for den efterfølgende diskussion.

5.1 Kilde 1

Amtmanden i Kaltennortheim, Tham von Herda, beretter til amtmanden i Massfeld, Heinz von Wanbach, om Werraflokkens aktiviteter specielt i og omkring Salzungen, 25. april 1525.

[...] Jeg nægter at tro på, at verden lige fra begyndelsen har været så utro og fej som den er lige nu; northeimerne⁷¹ er nu også blevet usikre at stole på, de er utilfredse; bare de var væk alle sammen. Og specielt skal jeg tage mig i agt over for mine regeringsfæller, og så over for de andre; og frygter altså, at jeg heller ikke længere kan stole på de fleste her på slottet, som jeg ellers holder af og ikke ville anklage over for min nådige herre⁷², og specielt frygter jeg de andre; må Gud bevare os. Nu er [erernes]⁷³ tid kommet; jeg frygter, dette er straffen for vores syndige liv. I nærheden af Salzungen, som er mit område, har de nedlagt en hjort og haft en stor glæde deraf, de råbte: Nu har vi opnået den kristelige frihed. Jeg er blevet fortalt, at de har åbnet saltslusen i Salzungen, så nederdrægtige er de altså. I går har de stjålet en flok ræve, men jeg ved ikke, hvor henne; i skrivende stund kæmper de med borgfolkene på slottet i Salzungen. Jeg har endnu ikke fået besked fra min broder på Salzungen, jeg frygter, at han ikke har lov til at sende budskaber af sted for at berette om, hvordan sagen startede; det er som om man kan se det foran øjet på sig, der sker stor [erernes] og der kommer til at ske endnu mere. De slår de stakkels munke og nonner ihjel, river det hellige sakramente ned, som jeg berettede om tidligere, tramper på det med deres fødder, og lovpriser evangeliet, så uforskammede er de. Pauls jæger var inde hos mig i dag; han er bekymret for sin kone og børn; og selv om han klager over sagen, vil han for deres skyld ikke hjælpe os. Hans von Eschwe søger også om hjælp; jeg frygter, at han til sidst også bliver nødt til at tilslutte sig. Det er en jammerfuld sag, at enhver, ligegyldig om han vil det eller ej, bliver tvunget til at drage ud med dem, og alle til fods, også de ældgamle; der er mange, der ad forskellige veje havner i flokken [...]

Denne kilde er et brev skrevet af amtmanden Tham von Herda, der enten har nær tilknytning til eller bor på slottet i Kaltennortheim.

⁷¹ Dvs. beboerne af Kaltennortheim, skribentens undersatte.

⁷² Usikker oversættelse.

⁷³ Den eneste betydning vi umiddelbart har kunnet finde for ”erernes” er ”bonde”, men kontekstmæssigt ville noget som ”oprør” eller ”uro” passe bedst i begge sammenhænge – vi vælger at forstå det som oprør. ERER, *m. arator, agricola*. OBERLIN 338. I: *Deutsches Wörterbuch* von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. 16 Bde. [in 32 Teilbänden]. Leipzig: S. Hirzel 1854-1960. Band 3, Spalte 787.

Selvom dette er et brev rettet til en bestemt modtager, virker det ikke helt personligt, da denne samtidig er en kollega eller en overordnet. Det skal forstås på den måde, at brevets modtager ikke er en fortrolig, men en modtager, der skal have brevet i embedsmedførelse.

Sproget i brevet er farvet af, at han ikke selv fysisk befinder sig midt i de begivenheder, han skriver om. Vi antager dog, at von Herda ikke skulle have interesse i at videregive forkerte oplysninger om forholdene og situationens alvor eller at tilbageholde information. Brevet virker derfor umiddelbart som et råb om hjælp og beskyttelse.

Modtageren er ligeledes en amtmand, men tiltalen, ”*nådige herre*”, indikerer, at modtageren muligvis har en højere status end afsenderen. Derudover kan det også være en kulturel ærbødighedsform fra denne tid. Vi antager, at von Herda skriver til en overordnet, fordi han angiver borgere i byen samt regeringsfæller som utroværdige, hvorved vi altså forudsætter, at man kun angiver folk til nogen, som er højere rangerende end én selv. Relationen mellem afsender og modtager forekommer således ikke som værende ligeværdig, men at von Herda som amtmand er ansat til at rapportere om forholdene i sin landsby til hovedsædet i regionens fyrstedømme, Massfeld.

Samlet set er der intet, der indikerer, at denne kilde skulle være skrevet med andre formål end at berette om tingenes tilstand, hvorfor vi vil behandle kilden ud fra dette kriterium.

5.1.1 De utroværdige

Von Herdas frygt angår samlet set en mulig og snarlig belejring af Kaltennortheim. Dette fremgår også i hans bekymring for utroværdige personer i egne rækker, selvom det aldrig bliver helt tydeligt, hvorfor de er utroværdige. ”De utroværdige” er i dette tilfælde både ”northeimerne”, som kan opfattes som andre beboere på slottet, og i særdeleshed skal der tages i agt for von Herdas regeringsfæller. Vi formoder, at denne utroværdighed har sammenhæng med brevets slutning, hvor det fremgår, at von Herda frygter, at de vil tilslutte sig bøndernes oprør: ”(...) *at enhver, ligegyldig om han vil det eller ej, bliver tvunget til at drage ud med dem (...)*”. Han mener altså ikke nødvendigvis, at de vil bedrage ham bevidst, men at de muligvis vil give efter for bøndernes krav om at slutte sig til dem under tvang.

Den underliggende trussel om angreb var et veludnyttet pressionsmiddel, og en bevidst politisk strategi fra bøndernes side, til at terrorisere modstandere, og i nærværende eksempel synes det at virke efter hensigten. Selvom det i dette tilfælde er en verdslig person, der føler sig terroriseret, melder resten af kilden om tydelige antiklerikale tendenser. Deraf kan vi forstå, at de antiklerikale angreb ikke (i hvert fald i dette tilfælde) var isolerede angreb på kirkens ejendom eller de

gejstlige personer. De gejstlige var oftest under adelig beskyttelse, hvorfor de militære angreb naturligvis også gik ud over dem.

Som tidligere diskuteret giver von Herda udtryk for, at flere omkring ham er ligeså nervøse og usikre på den uholdbare situation som han selv. Det er meget interessant, hvordan hans frygt i slutningen af brevet primært går på, at han muligvis kan blive nødsaget til at tilslutte sig oprørerne, idet de tvinger alle til at deltage i optøget – og det fremgår her implicit, at konsekvenserne ved ikke at give efter er uoverskuelige. Det var en ydmygelse for verdslige at tilslutte sig oprørerne for at skåne livet, som det var at overgive sine soldater, der tidligere havde destrueret og inddraget ejendomme, der tilhørte bønderne.⁷⁴

”Egalitarianism and some forms of role reversal extended also to nobles and the occasional prince. The humiliation most often inflicted on nobles, as on some other lords as well, was to be called ”brother” and be made to go on foot with peasant army (...).”⁷⁵

Ydmygelsen kan for så vidt både bestå i at måtte forråde andre verdslige og tilslutte sig oprørerne samt at blive betragtet som ligeværdig med en lægmand i oprøret.

5.1.2 Straffen for et syndigt liv?

Von Herda nævner ikke bøndernes mulige mål eller motivation med angrebet, i stedet skriver han: *”(...) jeg frygter, dette er straffen for vores syndige liv”*. Umiddelbart kan denne udtalelse virke som en forståelse for bøndernes vrede – en indrømmelse af, at ”vi” selv er skyld i angrebet qua deres syndige levevis. ”Vi” må i denne forbindelse referere til ham selv og de andre verdslige personer og muligvis også til de gejstlige. En oplagt mulighed for forståelsen af det syndige er i denne forbindelse, at nogle verdslige og gejstlige levede godt, og nogle i overflod, mens bønderne stort set intet ejede og samtidig blev holdt nede af de strenge dødsskatter⁷⁶.

Han frygter, angrebet er en ”straf”. Den katolske kirke arbejdede meget med begreberne synd, straf, tilgivelse og bod, og det er derfor sandsynligt, at han ser angrebet som Guds straf. Det er således ikke blot bønderne, der forsøger at straffe dem, men Gud.

Von Herdas brev kan også påvise den indflydelse og betydning religionen havde for det enkelte menneskes liv i senmiddelalderen. Henvisninger til den kristne tro og lære forekommer hyppigt,

⁷⁴ Cohn i Oberman 1993: 552

⁷⁵ Ibid.: 552

⁷⁶ Når en bonde døde, overgik hans eventuelle ejendomme ikke til familien. Hans kapital samt bedste kvæg mv. skulle afleveres til herren i området. På den måde havde bønderne ingen mulighed for at avancere i samfundet.

for derigennem forstod de livet. At von Herda tilskriver den nuværende situation syndighed skal igen tilskrives datidens religiøse syn; altså at alt ondt sker pga. syndighed. Dog vidner von Herdas brev ikke om en videre forståelse eller imødekommenhed over for bønderne.

5.1.3 Den kristne frihed

”I nærheden af Salzungen, som er mit område, har de nedlagt en hjort og haft en stor glæde deraf, de råbte: Nu har vi opnået den kristelige frihed.”

I dette citat beskriver von Herda, hvordan bønderne råbte, at de havde opnået den kristelige frihed, og dette udråb kan læses som bøndernes tolkning af Luthers ord om kristelig frihed. Luther mente, at den verdslige myndighed ikke måtte give love for sjælen, men kun for ejendom og ydre ting på jorden. *”Ingen verdslig myndighed må forledes til med love og forordninger at forsøge at tvinge folk til at tro. I troens rige skal et kristent menneske være frit”*⁷⁷, ytrede Luther. Hans klare definition af den kristne frihed må siges at stå i klar modstrid med, hvad bønderne, ifølge von Herda, bruger den til. Luthers ord definerer præcist, hvordan den verdslige myndighed ikke må tvinge folk med love til at tro, og han er bestemt modstander af, at bønderne skulle yde selvtægt mod de verdslige, for han tilføjer: *”Derimod skal mennesket ikke begynde at reformere, det verdslige regimente i forestillingen om, at evangeliet skal realiseres idet verdslige samfund.”*⁷⁸

At Von Herda har valgt at inddrage bøndernes opråb kan være en måde, hvorpå han forklarer bøndernes handlinger. Opråbet kan forbindes med Luthers reformatoriske idéer, som igen kan forbindes med legitimeringen af bondeoprøret. Von Herda ønsker at signalere dette til modtageren af brevet for at få ham til at forstå alvoren i bøndernes opstand. Von Herda skriver i sit brev, *”Hans von Eschwe søger også om hjælp; jeg frygter, at han til sidst også bliver nødt til at tilslutte sig.”* Dette indikerer, at han ved, at der er flere, der af frygt bliver nødt til at tilslutte sig bondeoprøret og gå i ledtog med bønderne mod de verdslige. At bønderne går mod de verdslige har i sig selv ikke noget antiklerikalt islæt, men er dog vigtigt for at forstå, hvor stor en rolle reformationen spillede i bondeoprøret.

5.1.4 De regulære, de sekulære og det ikonoklastiske

Von Herda frygter endvidere, at tilstanden vil forværres til trods for, at den allerede er forfærdelig. Han beskriver med forfærdelse, hvordan munke og nonner myrdes, og hellige klenodier i

⁷⁷ Avidsson og Kruse 1999: 174

⁷⁸ Ibid.: 175

kirken krænkes. Det er altså både fysiske overgreb på regulære gejstlige samt ikoner med religiøs betydning, der er centrum for den antiklerikale handling.

Det faktum, at antiklerikalismen i denne kilde, og ved flere andre eksempler, rettedes mod de regulære gejstlige og altså ikke de sekulære, er særlig interessant. Begrundelsen for dette kan tilskrives nonnerne og munkenes større symbolske betydning. At bønderne angriber de regulære gejstlige kan skyldes, at de var symboler på, hvordan det ideelle kristne liv skulle leves, og at bønderne ville gøre op med en sådan forestilling, fordi alle kristne, ifølge den reformerte lære, var lige for Gud. Det var ofte den regulære gejstlighed, som var udsat for størst harme fra bøndernes side, og dette kom bl.a. til udtryk i de værker, hvor folkets tro er udtrykt.⁷⁹ Nogle træsnit, som dengang var en meget populær måde at udtrykke sig på, forestillede eksempelvis munke og nonner i forbindelse med diverse symboler, der indikerer grådighed samt prangende livsforhold. Dette blev vist gennem overdreven madindtagelse, druk, dårskab og karnevalsparodier. Dog er der i denne kontekst også blevet argumenteret for, at bønderne var mere fortørnede over de regulære gejstliges rolle som undertrykkende herrer end over deres overlegne livsstil.⁸⁰ I vores optik var likvideringen af munkene og nonnerne i denne kilde religiøst motiveret pga. de regulære gejstliges store reelle og symbolske betydning for den katolske kirke.

5.1.5 Sakramenterne

Sakramenterne i den katolske kirke var under hård kritik fra Luther, der mente, at kun dåben og nadveren var hellig. En væsentlig ting i uenigheden i sakramenteforståelsen mellem den traditionelle lære og Luthers tro, var, at Luther ikke troede på frelse gennem gerninger som i den katolske kirke. Frelse kunne kun komme igennem tro.⁸¹ For Luther var nadveren Guds offer til mennesket, som det modtager som en ufortjent gave: ”(...) *det er ikke mennesket i kraft af sine gerninger, men Gud i kraft af sit løfte, der er frelsens ophavsmand (...).*”⁸²

Luther mente ikke, at brødet og vinen blev forvandlet, men at Kristi legeme og blod var til stede i og under nadveren, hvilket står i kontrast til både den katolske kirke og den radikale præst Zwingli. Den katolske kirke anser nadversakramentet som et offermåltid, hvor Kristi offerdød anskueliggøres på ublodig vis, og hvor brødet og vinen forvandles til Kristi legeme og blod. Zwingli anser brødet og vinen som symbolsk og nadveren som et måltid til minde om Kristus.⁸³

⁷⁹ Scribner 1981: 97

⁸⁰ Cohn i Oberman 1993: 549

⁸¹ Arvidsson og Kruse 1999: 169

⁸² Ibid.: 170

⁸³ Ibid.: 168

På sin vis er de regulære gejstlige i lige så høj grad symboler på den katolske kirke som f.eks. sakramenterne, og forbrydelser mod disse skal derfor opfattes som en radikal afstandtagen fra den kirkelige institution, og de der arbejder i den.

Dette underbygges yderligere ved beskrivelsen af, hvordan bønderne ”(...) river det hellige sakramente ned, som jeg berettede om tidligere, tramper på det med deres fødder, og lovpriser evangeliet, så uforskammede er de.” Citatet viser også, hvordan bønderne har indsigt i den katolske forståelse af nadveren. Ved at rive det ned, viser de, at de tager afstand fra objekternes betydning, som er fastlagt af den katolske kirke, hvilket får dem til at fremstå reformatoriske. Dette kan også underbygges med, at de lovpriser evangeliet, som jo er reformationens omdrejningspunkt.

Denne kilde giver os indsigt i flere former for antiklerikalisme, samt den terror Bondekrigen var for de, der blev forfulgt. Vi ser, hvordan bønderne retter det voldsomme angreb mod gejstlige og hellige klenodier for at vise foragt for disse.

Vi har fremstillet oprørernes motiver til at begå antiklerikale handlinger som værende religiøse pga. mordene på de regulære gejstlige. Dette udelukker dog ikke, at der kan være flere divergerende grunde. De forskellige syn på nadversakramentet er vigtige for forståelsen af, hvor meget reformationen prægede handlingerne i denne kilde.

Luthers begreb, den kristne frihed, bliver direkte misbrugt af bønderne i kilden. Bønderne vælger at bruge det som en legitimering til at gå imod de verdsliges love. Dette kan ses i forbindelse med, at der også lå politiske og økonomiske motiver bag angreb på slotte som de ultimative symboler på magt og velstand.

5.2 Kilde 2

[The Wilhelmiter priory of Oberried near Freiburg im Breisgau stood under the protection of the town council, which carried out the interrogation]

On Wednesday after St Bartholomew's Day, [28 August] 1527 ... Blesy Krieg from Oberried confessed and testified freely and without constraint the following articles and points: Item, that he defected from his lordship to the peasants, thereby disregarding his honor and oath.

Item, in the peasants' rebellion he, along with others, entered the convent at Oberried, therein smashed the pyx containing the Host with a blacksmith's hammer; carried the host to the altar in a monstrance, which he then also smashed; thereafter took the Host from the monstrance and laid it on the altar; apart from it there were five particles [of the Host] on a paten in a bag, which he took up to the altar and tipped out of the bag. Hans, Schilt's cowherd, Segers maid, Michel Riegk's cowherd, these four, and he took the five particles, stuffed them in each other's mouths, he [Krieg] eating his. Thereupon he donned priest's robes, sang Mass, elevated the Host which he had removed from the monstrance in mockery and contempt, displayed it to the others, who had to ring the Sanctus bells, and set it down again. Then he consumed the Host in the manner of a priest; he spilled the chrism beside the altar; and Jacob Luttenschlager, Jacob Kunig, both from Todtnauberg, and Hans Klinge in the valley carried away a monstrance.

Item, Michael Riegk's cowherd cut the bag which contained the particles into shreds, made clothes-strings from the cord, and chucked the bag at each other's heads: he still wears the clothes-strings. Blesy too wore a piece for a long time, but he has now lost it; and he carried the paten containing the particles and a prayerbook home with him, but has since returned them to the prior of Oberried.

Item, he confesses that he tore down three ropes in the convent and carried home lead and iron; also that he removed the small bell from the tower; he and others threw the books into a pile, cut them up and tore them apart.

Item, he confesses that he took two images of the Virgin and addresses [a statue of] St William thus: "What sort of warrior are you? Look at blows [we have struck]! You must think that God's sufferings are chastising you! If you haven't enough, I'll give you another," and with that placed the other images of the Virgin Mary at his side. Then he took a stick and beat St William over the head...

[Ten further charges of theft, gambling debts, extortion, grievous bodily harm, threatening behaviour, and attempted rape were laid against Blesy Krieg.]

Upon this sworn confession lawful judgment was passed that Blesy Krieg be delivered to the executioner, who should take him to the place of execution, cut off his head, and burn his body to ashes. Decided on Thursday after St Bartholomew's Day [29 August] '27.

StAFr, C 1 (Criminalia) 7 (1520-29)

Denne kilde, som er oversat fra tysk til engelsk, omhandler en tilståelse i en retssag og en endelig domsafsigelse vedrørende overgreb året efter Bondekrigens afslutning 1527. Det kan diskuteres, hvorvidt kilden er repræsentativ for Bondekrigen, da vi ikke kan påvise, at handlingen skulle være foregået under eller i forbindelse med Bondekrigen. Argumentationen for at bruge kilden er dog dannet på baggrund af Kriegs handlinger, der netop synes repræsentative for handlinger af antiklerikal karakter. Trods denne usikkerhed finder vi støtte i mange andre kilder samt hos historikere, det bekræfter, at der fandtes mange lignende begivenheder på daværende tidspunkt.

Blesy Krieg fra Oberried har i august 1527 tilstået overgreb, som han formodentlig begik i løbet af Bondekrigen. Tilståelsen forekommer at være nedskrevet i løbet af retssagen imod ham, formentlig af en skriver, som har været tilstede under retsforløbet. Da den berettes i tredje person ental, og altså ikke i første person, indikerer det for os, at det ikke er Kriegs direkte ord, der er nedskrevet. Retsforløbet kan være foregået på et andet tidspunkt end selve forhøret. Ligeledes kan det ikke udelukkes for det første, at skriveren eller domstolen, som må formodes at være gejstlige og verdslige repræsentanter, har interesse i, at Kriegs antiklerikale gerninger skildres særligt negativt, samt for det andet, at han under forhøret har været presset til sine udtalelser.

Ifølge beretningen har Krieg begået overgreb sammen med andre; en røgterdreng, en ven og dennes kone. På trods af at det kun er røgterdrengen, hvis erhverv er kendt, må det antages, at alle de omtalte personer tilhører bondestanden. Om det er Krieg, som har opfordret og overbevist de andre om at deltage i handlingerne, fremgår dog ikke af kilden.

5.2.1 Ikonoklasme

En måde, hvorpå Krieg udøver ikonoklasme, ses, da han taler til en statue og gør grin med den. At rette vrede mod statuer og derigennem vise sin respektløshed var for bønderne en meget udbredt form for ikonoklasme, der har været utallige af eksempler på:

*"(...) the peasants had made that abbey's buildings uninhabitable, violated and broken all but three altars, hacked feet and hands off the statue of St. Salvador, and strewn the relics of saints on the ground and dishonoured them."*⁸⁴

⁸⁴ Cohn i Oberman 1993: 546

Deres handlinger vidner om, at de religiøse symboler og ritualer er dybt indlejret i det senmiddelalderlige samfund. Krieg og de andre gerningsmænd ved præcist, hvad de skal gøre for at provokere og ramme de gejstlige hårdest. Krieg og de andre gerningsmænd signalerer, at der ikke er plads til ikonerne i kirken, hvilket kan kobles til den protestantiske tros afstand fra afbilleder og ikoner.

Én af gerningsmændene stjæler en bønnebog, og andre bøger bliver smidt i en bunke. Hvis disse bøger skulle være udgaver af Bibelen, forekommer det umiddelbart besynderligt, da evangeliet også var legitimeringen af bøndernes oprør. Hvis det i så fald er Bibelen, der heri henvises til, kunne de ikonoklastiske handlinger dog også fortolkes således, at Bibelen i de forkerte hænder, eller blandt de ”forkerte gejstlige”, misbruges.

Af andre ikonoklastiske handlinger nævnes bl.a., at Krieg har været inde i en kirke og smadret et hostiegemme, ødelagt en præstekjole, ringet med klokkerne, spist af det hellige brød som en præst gjorde det og væltet den hellige olie. Ligeledes rev han tre dragter ned i klostret.

At Krieg ringer med klokkerne kan ses som en demonstration af hans harme over præsternes måde at diktere bønderne på, når præsterne f.eks. ringer ind til messe. Det kan være en magtdemonstration overfor de gejstlige af, at nu er det dem, der bestemmer i kirken. Det kunne også være en måde at signalere til andre om det foregående overgreb i kirken.

Hostiegemmet, som brødet til nadveren opbevares i, samt kanden med olien til den sidste olie, er begge essentielle elementer for sakramenterne. Kriegs ødelæggelse af hostiegemmet og kanden med olien kan være symbolske for en religiøs afstandstagen til den katolske kirke, men kunne også ses som et direkte overgreb på præstens rolle som formidler ved sakramenterne. De hellige objekter er kun hellige i kraft af præsten, hvilket kan forklare Kriegs ødelæggelse af disse.

At Krieg river tre dragter ned i klostret, viser også, at han ikke kun er ude efter præsterne, men at de regulære gejstlige stod lige så meget for skud.

5.2.2 Popular belief

Som nævnt i vores teoriafsnit, ligger der en tæt forbindelse mellem ikonoklasme og ”popular belief”. Popular belief var bøndernes alternative ritualer, der kunne udtrykkes på mange forskellige måder, som eksempelvis eksorcisme af onde ånder og velsignelse af personlige ejendele. Her i kilden kommer det til udtryk igennem Kriegs interaktion med en statue.

”(...) addresses [a statue of] St William thus: “What sort of warrior are you? Look at blows [we have struck]! You must think that God’s sufferings are chastising you! If you haven’t enough, I’ll give you another,” and with that placed the other images of the Virgin Mary at his side. Then he took a stick and beat St William over the head (...).” Eksemplet er et udtryk for, at det ikke kun er

den rene kristendom, der finder sted på dette tidspunkt, men i høj grad også popular belief. Det er mere sandsynligt end usandsynligt, at bøndernes religiøsitet inkluderede overtro, og at de eksempelvis forestillede sig, at statuerne havde sjæl eller kunne blive levende. Det er vigtigt at fastslå, at denne handling, fra såvel gerningsmændenes perspektiv som for de, der oplevede det, havde stor effekt, fordi symbolerne var virkelige og magiske for dem i den traditionelle forståelse af ikonerne. Det kan ikke anses for at være hærværk, men derimod en streng form for religiøs antiklerikalisme.

5.2.3 Changing places

At spise det hellige brød, ”som en præst gjorde det”, er en illustration af ønsket om at bytte roller; bonden agerer præsten under formidlingen af sakramentet, og denne iscenesættelse udtrykker klart, at hierarkiet skal vendes rundt. Heri kan ligeledes ses et socialt motiv, hvis handlingen repræsenterer, at præsten ikke er den simple bonde overlegen.

”Whereas the well-known sacking and destruction of hundreds of monasteries and ecclesiastical houses spring first to mind, attention should be paid to the smaller number of recorded incidents – previously often overlooked – in which peasants declared their wish, directly or symbolically, to exchange places with clerics, others in which townsmen or nobles were the butt of this view of the world-upside-down or reversed.”⁸⁵

En mulig forklaring på Kriegs handling kan findes i Luthers syn på præster. Luther mente, at alle var lige for Gud, og at alle mennesker, så snart de var døbt, var kristne. Dette betød, at alle kunne forkynde Guds ord:

”Præster er tjenere, valgt til at forkynde ordet i kirken. Og alle døbte har samme myndighed i forhold til ordet og sakramenterne, alle kan være ordets tjenere, hvis vi bliver valgt til det af menigheden.”⁸⁶

En særlig uddannelse eller baggrund opfattedes, i hvert fald af bønderne, ikke længere som en nødvendighed for at påtage sig et hverv som de gejstliges. Den, som har forstået evangeliets sande ord og bør forkynde dem, kan lige såvel være en almindelig, udannet bonde.

5.2.4 Alkohol som faktor

Henry Cohn har taget det forhold til overvejelse, hvorvidt bønderne havde drukket, inden de begik de antiklerikale handlinger. Dette kan muligvis begrunde, hvorfor bøndernes antiklerikale og ikonoklastiske handlinger blev så voldsomme.

⁸⁵ Cohn i Oberman 1993: 545

⁸⁶ Avidsson og Kruse 1999:169

*”Equally difficult to read is the fact that the rebels had often drunk copiously of the Clergy’s wine when they committed their outrages (...).”*⁸⁷

Cohn mener, at det er afhængigt af fortolkningen, hvorvidt det kan konkluderes, at vin fik bønderne til at begå handlinger, som de ellers ikke ville have begået, eller mere sandsynligt, at det at drikke fik løsnet op for deres hæmninger og gav en friere måde at udtrykke dybfølt foragt.

Graden af voldsomhed synes i dette tilfælde ekstrem, for nok var hån, latterliggørelse og verbale overfald langt fra uset, men denne kilde beretter om en særlig aggressivitet.

Cohn peger på, at beruselse spillede en afgørende rolle i angrebene, og vi skal derfor være opmærksomme på, at vi kan have tillagt nogle handlinger en større grad af betydning, end de egentlig intenderede. Vi mener ikke, at handlingerne i denne kilde kan tilskrives beruselse, men at det gik så voldsomt for sig kan muligvis skyldes indtag af alkohol.

5.2.5 Seksuelle motiver

De kort nævnte fysiske angreb på (sandsynligvis) gejstlige er *”grievous bodily harm, threatening behavior, and attempted rape”*, men det er ikke disse forhold, kilden koncentrerer sig om – de nævnes blot i en parentes til sidst. Dette kan skyldes bogens forfatteres redigering af kilderne og mulige større interesse for det ikonoklastiske aspekt. Hvorledes Kriegs antiklerikale handlinger blev opfattet i forhold til de mere ikonoklastiske, hvilke blev betragtet som de værste forbrydelser, giver kilden ikke svar på. Dette kunne have skabt en forståelse af, hvor altafgørende reformationskampene var, forstået på den måde, om det at trodse kirken, ved at udøve hærværk, kunne straffes på linje med vold mod mennesker i dette tilfælde med døden til følge.

Idet Krieg også er tiltalt for voldtægt, kan der have ligget et seksuelt motiv bag hans handlinger. Da det ikke oplyses, hvem der skulle udsættes for voldtægten, kan der kun foretages gætterier. Hvis det var nonnerne, ville handlingen kunne betragtes som oprør mod den religiøse magt. Dette skal forstås på den måde, at voldtægt af en nonne ville være at krænke noget helligt hos en ideel kristen.

Mere sandsynligt er det dog, at det har været et oprør mod seksuel undertrykkelse. At præsten kunne diktere, hvordan den seksuelle akt skulle foregå, med hvem og hvornår, kan have motiveret voldtægtsforsøget for at understrege, at de gejstlige ikke længere skulle diktere disse forhold.

⁸⁷ Cohn i Oberman 1993: 548

”The possibilities of prurient questioning were increased by the numerous grades of sexual sins catalogued in the manuals of fornication and adultery (single or double), to incest, masturbation and intercourse ‘in an improper manner’ or with an improper organ’.”⁸⁸

Et opgør med den magt, de gejstlige havde over disse ellers private forhold, hører også under kategorien antiklerikalisme. Det udtrykker tydeligt den måde, hvorpå bønderne på alle måder ønskede at gøre op med de gejstliges (efter deres mening) uberettigede magt.

De antiklerikale træk i kilden kommer til udtryk igennem de ikonoklastiske handlinger, som Krieg og de andre udøver i kirken. Netop tydingen af de direkte og symbolske handlinger kan hjælpe os til at forstå koblingen mellem ikonoklasme og popular belief, som tilbyder en fornemmelse af senmiddelalderens overtro. Motiverne i kilden kan læses som et opgør mod præsternes religiøse og seksuelle magt over bønderne, samt et ønske om at vende de sociale roller, der herskede.

⁸⁸ Scribner 1987: 247

5.3 Kilde 3

Charges Laid against Hans Fischer, Preacher at Vipiteno (Sterzing), 27 April 1526

The following articles were presented to the preacher of Vipiteno, Hans Fischer:

On Palm Sunday (25 March) there were many peasants, two tables full of them, at Peter Kurssner's in Vipiteno, and they sent for the preacher, who told them that their oath and whatever they had sworn to their territorial prince was not valid before God, and that they should not be at all concerned at not keeping it. And the Mass was of no value - the priests merely practiced sorcery thereby. He also said that the Sacrament, which is kept reserved in the church for consoling the sick, was of no value, and snapped his fingers with great disrespect. The drunkards and their women were his ringleaders, and they were criminally to uproot all the crucifixes that they found by the roadsides and bring them to him.

He abused the king, electors, and princes before the citizens and peasants, and called them fools, dolts, braggards, and blind folk, Lamalucken in Greek, and related how the Greeks and the Swiss had expelled their princes and nobles and they now held and ruled their lands for themselves. He gave the citizens and peasants ground for being disobedient to the nobility. And the peasants said among themselves, what should we do, how are we to attack?

The renegade Dominican on this occasion left them with these words:

"Alas, I warrant that there are scarcely ten good and proper believing Christians in the whole town." He preached that if the territorial prince did not justify going to war, the commons should give no aid, and thus he incited them to disobedience. At the time of the consecration in the Mass, he screwed up his mouth at the holy Sacrament...

Franz, Aktenband, 335-36 (no.160).

Kilden er et anklageskrift mod præsten Hans Fischer fra Vipiteno. Da det er et anklageskrift, skal vi tage forbehold for, at anklagerne muligvis ikke er rigtige, fordi vi ikke ved, om han bliver dømt skyldig.

Et spørgsmål der trænger sig på, er, hvordan anklagerne i anklageskriftet er blevet til?

Kilden er af meget usikker oprindelse, fordi det ikke fremgår, hvem der har videregivet oplysning til myndighederne. I denne analyse arbejder vi ud fra den tese, at det er én af de bønder, der var til stede denne palmesøndag, der har angivet Fischer. Bønderne er tilsyneladende de eneste tilstedeværende, og det forudsætter naturligvis, at denne bonde var uenig med præsten for at ville angive ham. I første linje i anklageskriftet kan det læses, at "*On Palm Sunday (25 March) there were many peasants, two tables full of them, at Peter Kurssner's in Vipiteno, and they sent for the preacher (...)*". Det er beskrivelsen af antallet af tilstedeværende samt den præcise datering og geografiske placering, der for os indikerer, at anklagerne er baseret på udsagn af én eller flere af de tilstedeværende.

Desuden er anklageskriftet imod Fischer forfattet af modstandere af Bondekrigen og den protestantiske kirke. Det ved vi, dels fordi ingen oprørere besad så høje hverv, og primært fordi anklagen synes farvet af deres negative tilføjelser, f.eks. at "*(...) the drunkards and their women were his ringleaders (...)*". Udtalelsen kan måske nok være sand, men hvis anklageren havde haft respekt for disse mennesker, var de højst sandsynligvis blevet omtalt mere positivt. Yderligere refereres der til Fischer som "*The renegade Dominican*", altså den frafaldne dominikaner, hvilket også er særligt negativt ladet, om end sandt.

Til trods for kildens usikkerhed er det et faktum, at denne præst blev tiltalt for ovenstående forbrydelse, og vi ved fra andre historikere, bl.a. Goertz og Bast, at forholdene i denne kilde ikke er enestående, og den er i vores optik repræsentativ for kilder med gejstlig antiklerikalisme.

5.3.1 Oprør mod prinsen

At Fischers opråb til bønderne finder sted i slutningen af Bondekrigen er langt fra et tilfælde. Bønderne er i en presset situation, og derfor ønsker Fischer, som sympatiserer med oprørerne, at opfordre dem til at gå mod prinsen, fordi de derved kan hjælpe de andre bønder i stedet for. I begyndelsen af kilden fortæller Fischer bønderne, at de ikke er bundet af noget løfte til den territoriale prins overfor Gud. Ydermere skal de ikke adlyde prinsen, hvis ikke han kan retfærdiggøre at gå i krig. Dette kan forbindes med den igangværende Bondekrigen, da prinsen brugte bønderne til militær i denne, og netop pga. krigen opfordrer Fischer dem til at kæmpe for deres egen sag i stedet for at kæmpe for prinsen. Et væsentligt argument for denne opfordring findes også i hans udsagn om, at bønderne skulle stile efter en anden samfundsorden, som man f.eks.

havde gennemført i Grækenland og i Schweiz, nemlig ved at bortvise prinserne og de adelige og derved selv regere landet: "(...) *the Greeks and the Swiss had expelled their princes and nobles and they now held and ruled their lands for themselves.*" Fischer opfordrer altså til oprør mod den verdslige stand og retfærdiggør det med religion. Den religiøse legitimering er særlig essentiel, da religionen er af største vigtighed for bønderne, om end i en anden form end i den katolske kirke, og det er samtidig noget, vi kan kende fra De Tolv artikler. I modsætning hertil var det præstestanden, bønderne udtrykte et ønske om at få afsat i De Tolv Artikler ved at kræve muligheden for selv at kunne udpege egne præster.

Som noget af det væsentligste i denne kilde er det et faktum, at det er en præst, der fremfører en teologisk kritik ved at opfordre til reformation. Dette gør han både gennem ord, gestikulation samt handlinger.

Ved indvielsen af messen refereres der til hans verbale udtryk som "(...) *he screwed up his mouth at the holy Sacrament (...).*" Derved forstår vi, at han, på den ene eller den anden måde, taler nedsættende om sakramentet. Hans ringeagt for sakramenterne skal forstås ud fra det faktum, at de sekulære gejstlige, gennem kirken, havde monopol på frelsen, og at det derved er en religiøst motiveret form for antiklerikalisme.

Fischers gestikulation, hvor han knipser med fingrene, samt den meget ikonoklastiske handling, at opfordre folk til at rive krucifikser op af jorden, er også tydelige tegn på antiklerikalisme. Disse handlinger skal formentlig opildne bønderne til at medvirke i Bondekrigen.

5.3.2 En radikal præst

Ud fra Fischers aggressive attitude mod grundstenene inden for den katolske tro samt hans modvilje mod de verdslige og opfordring til oprør, dannes der et billede af en forkæmper for bøndernes politiske og religiøse rettigheder. Bemærkelsesværdig er også måden i hans antiklerikale udtryk. I modsætning til mange andre præster og lærde, der mente, at kritik skulle fremføres gennem pennen, kan der argumenteres for, at Fischer opfordrer bønderne til civil ulydighed: "*He gave the citizens and peasants ground for being disobedient to the nobility. And the peasants said among themselves, what should we do, how are we to attack?*" Fischer er udmærket klar over, at bønderne ikke har mange effektfulde virkemidler, og derfor kan der argumenteres for, at Fischer indirekte opfordrer til fysisk vold.

Anklageskriftet mod Fischer kan ses i lyset af den massive kritik, præsterne var udsat for under reformationen. Reformationen var med til at skabe en åbenbaring i den kirkelige tænkning, og den omskiftelige og provokerende måde, de evangeliske bevægelser prædikede på, skabte en

eksplosiv reaktion.⁸⁹ Et centralt emne for disse prædikener var de forfejlede præster, og behandlingen af dette emne bragte mange antiklerikale følelser frem. Det var i særdeleshed afsløringen af præsternes bedrag, snyd og svindel mod den almindelige mand, som kunne knyttes til det socioøkonomiske aspekt, men også i flere henseender frelsen.⁹⁰ Dette skal forstås på den måde, at præsterne ofte kun udførte ritualer, såsom frelsen, når de blev betalt.⁹¹

Der blev altså stillet spørgsmål til værdien af præsternes virke. Mange præster begyndte at tage afstand fra de før-reformatoriske præster. Tanken om at alle var lige for Gud, samt Luthers afstandtagen fra de hellige sakramenter, kunne være en forklaring på Fischers ytring, som er nedfældet i anklageskriftet: *"He also said that the Sacrament, which is kept reserved in the church for consoling the sick, was of no value (...)"*.

En mulig forklaring på, hvorfor Fischer overhovedet ytrer sig så antiklerikalt, som han gør, skal både ses i lyset af, at han selv er præst og om muligt ville tage afstand fra den før-reformatoriske præst. Et ønske om at tage afstand fra de afsløringer af bedrag som andre præster har begået.

*"What was especially shocking about this revelation, but which made it all the more credible, was that it was made by the clergy themselves, for the evangelical preachers were drawn overwhelmingly from the ranks of the pre-Reformation clergy. It was a confession of their own failure and guilt."*⁹²

Fischer kritiserer messen i kirken for at være præsternes måde at praktisere trolddom på, samt at sakramenterne ingen værdi har. Dette kan ses i forbindelse med de reformatoriske idéer om, at præsten, som udfører kirkens monopol på frelsen, ikke var forbindelsen mellem Gud og den almindelige mand, men i stedet, som før nævnt, var lige for Gud og ikke ophævet via den gejstlige stand.⁹³ Dette må siges at være et direkte angreb på de gejstliges hverv.

Som tidligere nævnt kan der, ud fra kilden, læses en mulig inspiration fra Luther i kraft af hans kritik af præsterne og ritualerne i kirken. På baggrund af Fischers udsagn i kilden synes det muligt at definere ham som radikal, forstået således at hans opfordring til voldelig opstand mod prinsen, placerer ham på en yderligtgående radikal front og gør definitivt op med den fredelige del af Luthers lære. Fischers radikalitet i hans kritik, af både verdslige og gejstlige, sidestiller ham med radikale prædikanter som Müntzer og Zwingli. Dog må hans opfordring til at trodse prinsen skyldes en harme over dennes politiske magt og status. Han opfordrer til ulydighed mod prinsen

⁸⁹ Scribner 1987: 251

⁹⁰ Ibid.: 251

⁹¹ Ibid.: 249

⁹² Ibid.: 251

⁹³ Ibid.: 249

og tager selv afstand fra den katolske tro på flere forskellige måder. Det implicite budskab i Fischers opfordring til bønderne ligger i hans egen teologiske overbevisning, som kun kan gennemføres, hvis den ikke-reformationsvenlige prins slås ned.

5.4 Analyseopsamling

De antiklerikale handlinger i de analyserede kilder har vist sig yderst mangfoldige i deres udtryk. Denne forskelligartethed hænger naturligvis sammen med kildeudvalget samt den bredtfaavnende definition, der er udgangspunkt for undersøgelsen. Som der er blevet argumenteret for i kilderne, udmønter angreb på gejstligheden sig på flere forskellige måder, og samtidig synes motivationen for disse ikke altid at være overensstemmende. Det interessante ligger derfor i at sammenholde forskelle og ligheder mellem handlingerne for på den måde at skabe overblik over, hvordan de antiklerikale handlinger kom til udtryk under Bondekrigen.

Den første kilder viser os, hvordan bønderne gennem voldsomme overgreb på byer, hænger, skaber frygt og likviderer nonner og munke. Det er netop sådanne voldsomheder, der er medvirkende til en forståelse af begivenhederne som krig og ikke blot oprør. Amtmanden frygter, at de antiklerikale angreb kan udvikle sig således, at han selv kan blive mål for disse på trods af, at han ikke er gejstlig. Bondekrigen indbefattede angreb på både verdslige og gejstlige, men begrundelserne for disse angreb kunne være kongruente, idet de besad næsten samme magt og status i samfundet. Dette er med til at komplicere forståelsen af angrebene yderligere.

Samtidig skaber kilden forståelse for hele diskussionen omkring sakramenterne såvel i opgøret med den traditionelle forståelse, men også de forskellige reformatorer imellem. Desuden bliver bøndernes sociale og politiske forståelse af ”kristelige frihed” tydelig, idet de, med det som kampråb, terroriserer en hel by. Bønderne synes altså både at være motiverede af religiøs, social og politisk undertrykkelse.

I den anden kilde er det i langt højere grad ikonoklastiske handlinger, der præger billedet. Sammenhængen mellem disse og antiklerikalisme i det hele taget er, at ikonoklastiske handlinger var en måde at håne såvel den katolske kirke som de gejstlige, der repræsenterede den, på. Handlingerne er særligt interessante, fordi de i høj grad viser bøndernes vrede over de gejstliges særrettighed til at formidle det kristne budskab i traditionel forstand.

Det er afgørende for den sidste kilde, at det her er en gejstlig person, der udfører antiklerikale handlinger. Styrken i hans verbale angreb ligger blandt andet i hans position som præst. Selvom det var de gejstlige, bønderne ville af med, bliver vi i denne kilde overbeviste om den magt, de reformerte præster stadig havde. Det synes indlysende, at hans egen teologiske overbevisning er medvirkende til hans ønske om at gå imod den ikke-reformationsvenlige prins.

På trods af kildernes åbenbare forskelligartethed, mener vi alligevel, der tegner sig nogle gennemgående mønstre. I det følgende afsnit vil vi derfor anskueliggøre disse gennem en tematisk diskussion.

6. Diskussion

De svar, vi har fået i analysen, giver os konkret indblik i, hvordan angreb af antiklerikal karakter tog sig ud samt hvem, der udførte dem. Den analytiske forklaring på handlingerne, som vi har argumenteret for i de forskellige tilfælde, vil vi i de følgende afsnit anskueliggøre sammenhængen mellem. I vores optik eksisterer der en dynamik i samspillet mellem de forskellige handlinger, og hver enkelt handling spiller en rolle i den store helhed.

For at få en integreret forståelse af handlingerne, der i kilderne foregår parallelt, vil vi gå i dybden med de temaer, vi mener, er de væsentligste brobyggere for handlingerne. Vi ønsker på den baggrund at foretage en tematisk diskussion af følgende spørgsmål:

Var antiklerikale handlinger egentlig ment som et forsøg på at ”slippe af” med præsterne?

Hvilken rolle spillede reformationen i Bondekrigen? Hvorfor ser vi så mange former for antiklerikale handlinger, og hvordan kan vi i den forbindelse forstå angrebene på verdslige personer?

6.1 Verden på den anden ende?

Et af de mest overordnede og presserende spørgsmål, vi må besvare for at forstå de antiklerikale handlinger i Bondekrigen, er, om bønderne virkelig forestillede sig, at de kunne vende samfundet på hovedet? Dette spørgsmål kan naturligvis ikke besvares uden at tage højde for det faktum, at antiklerikale handlinger kun var én af de måder, hvorpå denne omvæltning blev vist; f.eks. kan det have set anderledes ud i forhold til de verdslige personer. Det interessante for dette projekt er at finde ud af, om bøndernes angreb på de gejstlige, og andre elementer knyttet til kirken, indebar et reelt ønske om fuldstændigt at afskaffe præsterne, måske endda hele den gejstlige stand.

Set fra vores perspektiv er der tre mulige motivationer for deres handlinger. 1) Bønderne ønsker, som det er udtrykt i De Tolv Artikler, selv at vælge deres præster. De ønsker altså at afsætte de nuværende gejstlige for selv at kunne vælge én til hvervet. 2) Bønderne ønsker reelt selv at overtage de gejstliges placering både med hensyn til deres teologiske hverv, altså at viderebringe Guds budskab, samt at overtage deres standsmæssige placering. 3) Bønderne ønsker slet ikke, at der skal være en gejstlighed. De forestiller sig en verden uden gejstlige.

Vi anser alle tre forklaringsmodeller som mulige, men ikke lige sandsynlige. I kilderne er vi vidner til, at nonner og munke bliver myrdet, og at de kristne symboler i en kirke bliver vanhelliget, og derudover har vi fra anden litteratur kendskab til, at også præster blev slået ihjel. Det er disse kendsgerninger, der efter vores mening kan være grundlag for de tre mulige motivationer nævnt ovenfor.

Radikaliteten i angrebene skal ses i forbindelse med både samfundets daværende struktur og bl.a. inspiration fra Müntzer til et voldeligt oprør. For bønderne var det stort set umuligt at trænge igennem til de øvre stande, idet de på alle måder var undertrykte. De kunne ikke få opfyldt deres fredelige krav, fordi der ikke var nogen, der ville lytte til dem. Derfor blev Müntzers yderliggående metoder taget i brug. Det kan synes ekstremt, at bønderne fandt det nødvendigt i bogstaveligste forstand at fjerne de gejstlige fra magten for at kunne indsætte nogle, der var valgt af menigheden. Ikke desto mindre er vi af den opfattelse, at denne forklaring er den mest sandsynlige. Kravene i De Tolv Artikler er det eneste sted, hvor vi kan finde bøndernes egen forklaring på deres handlinger, og vi mener, at netop deres eget perspektiv er væsentligt og gyldigt i denne sammenhæng.

Ifølge Cohn er bøndernes handlinger et klart udtryk for, at de selv vil indsættes som præster. Handlingerne kan ikke forklares ved, at det kun menes i symbolsk forstand, når bønderne f.eks. tager præstens tøj på og agerer at være ham; det skal opfattes som et reelt ønske egentligt at blive dem. Om muligt kun for en kortere periode var det altså i realiteten et ønske om at bytte pladser. Cohn skriver:

”The significance of role reversal lies in that it went beyond mere egalitarianism, at least in the short term, in seeking to humiliate and to exact revenge. Its perpetrators aimed not merely to mitigate or even abolish the relationship between lord and peasant, but to reverse it.”⁹⁴

Det forekommer os, at hans indskudte sætning *”at least in the short term”* trækker den ellers så klare linje i hans tekst tilbage. I det udsagn ligger uvisheden om, hvorvidt det så i virkeligheden kun var i gerningsøjeblikket, og ikke generelt, at bønderne ønskede at bytte roller med de gejstlige, og derved altså i symbolsk forstand. I dette tilfælde er vi af den opfattelse, at Cohn fortolker handlingerne for konkret. Det er naturligvis nødvendigt at se på de konkrete handlinger for at kunne komme med et sandsynligt bud på, hvad gerningsmændenes motivation er. Igennem vores eget analysearbejde mener vi dog at have påvist, at motivationen, selv for enslydende handlinger, kan være meget forskellig, og at der ofte er ræson i at forstå handlingerne i mere overført betydning.

Der findes, som vist, flere forskellige forklaringsmodeller for bøndernes egentlige motivation for deres handlinger, men grundlæggende er spørgsmålet, om fortolkeren anser handlingerne som værende faktiske eller symbolske. I vores analyse har vi netop tilstræbt at fremhæve begge aspekter for ikke at udelukke nogen forklaringer.

⁹⁴ Cohn i Dykema og Oberman 1993: 557

Vi kan ikke afvise Cohns teori, og dermed den anden forklaringsmodel, men vi tager afstand fra den som helhed, fordi det virker usandsynligt, at de på alle måder vil bytte plads med den gejstlige stand. Vi er derimod enige i, at bønderne ønsker at overtage den teologiske del af hvervet. De ønskede at skille sig af med de præster, der mente, at de havde monopol på fortolkningen af Bibelen, og de som misbrugte deres position til at leve i overflod. Det er efter vores mening ikke et forsøg på at forkaste det eksisterende sociale hierarki, men derimod et ønske om at få plads til at indsætte præster valgt af menigheden selv og ikke af hverken gejstligheden eller verdsligheden.

For yderligere forklaring kan vi med det samme inddrage den sidste forklaringsmodel. Argumentationen for at afvise den foregående skal forstås ud fra det grundlæggende religiøse syn, der herskede i samfundet både før, under og efter reformationen. Selvom reformationen ændrede synet på bl.a. sakramenterne, frelse og på hvordan Guds budskab skulle formidles, vedblev bønderne at være troende.

Kilderne viser tydeligt, at bønderne ville af med nogle gejstlige, men kunne de forestille sig en verden helt uden gejstlige, når de tilsyneladende ikke kunne forestille sig en verden uden Gud? Nej! Vi mener ikke, kilderne giver grundlag for at kunne konkludere, at bønderne ville afskaffe den gejstlige stand og dennes funktion som Guds udsendte på jorden. Bønderne ville af med de præster, der ifølge dem, misbrugte deres position til egen fordel og ikke udførte deres hverv, som de burde. Der skulle ikke ske et fuldstændigt opbrud i samfundet, men de ønskede, at retfærdigheden, som bønderne fremhæver den i De Tolv Artikler, skal ske fyldest. Bøndernes forståelse af Bibelen synes derfor i udstrakt grad inspireret af Luther, der fremhæver, at alle er lige for Gud. Deres metoder var derimod i langt højere grad inspireret af Müntzer, der opfordrede til radikale og voldelige opgør.

Med kildeanalyserne som udgangspunkt mener vi, at der er grundlag for at antage, at bøndernes motivation er, som de selv skriver, at råde over retten til selv at vælge deres præster. Dertil kommer, at de voldelige overgreb på gejstlige, samt kirkens besiddelser, også er udtryk for ønsket om at afsætte de nuværende, men altså kun for selv at kunne indsætte nye.

6.2 Reformationens rolle

Det er vores opfattelse, at reformationen spillede en afgørende rolle i Bondekrigen, og at dette netop kommer til udtryk gennem de antiklerikale handlinger, vi ser i kilderne.

Bondekrigen beskrives bl.a. ved denne term, idet den adskiller sig fra de bondeoprør, der til stadighed fandt sted i middelalderen og senmiddelalderen. Bondekrigen er voldsommere i sine angreb, og motiverne er præget af reformationens grundtanker.

En yderst væsentlig distinktion er, hvorvidt handlingerne i kilderne kan siges at være bevidste antiklerikale handlinger, eller om de kan afskrives ved at henvise til, at det var gale menneskers værk, uden forbindelse til Bondekrigen, der tog karakter af rent personlige motiver. I kilde 2 berørte vi muligheden for, at gerningsmændene havde været berusede under aktionen. Det er åbenlyst en usikkerhedsfaktor, der er værd at have in mente. Vi mener, det er væsentligt i alle analyser at tage højde for, at motivationen kan være andet end den mest åbenlyse. Forklaret på en anden måde; et mord på en præst kan være et personligt opgør, og altså ikke nødvendigvis en antiklerikal handling, der principielt set retter sig mod hans hverv og status.

Vi plæderer for, at motiverne i de kilder, vi har analyseret, var at udøve antiklerikalisme, da de i kilderne eksisterer i samspil med flere andre antiklerikale handlinger som f.eks. ikonoklastiske handlinger eller referencer til reformationen.

Sammenhængen mellem reformationen og bøndernes opgør med de gejstlige synes tydelig, når man tager Luthers egne antiklerikale udtalelser til overvejelse. Luther siger, at alle er lige for Gud, at de gejstlige ikke er indsat af Gud, og at de ikke gennem kirken har monopol på at formidle frelsen. Det synes derfor logisk, at bønderne tager afstand fra gejstligheden, der i en ekstrem fortolkning ikke længere har særlig forbindelse til Gud. Det var dog ikke dette Luther mente, forsvarede han selv, men sådan blev det fortolket af f.eks. Müntzer. Luther mente, at der stadig skulle være repræsentanter for Gud, men ikke at det kunne være hvem som helst. Det er den samme form for fejlfortolkning, der dengang dannede forvirring om begrebet ”kristelig frihed”. Nogle bønder forstod frihed som værende en social og politisk frihed, og det synes at være dette, der er grundlaget for De Tolv Artikler, hvor sociale, politiske og økonomiske krav legitimeres religiøst. Luther refererede i virkeligheden kun til en teologisk frihed, hvor verdslige ikke kunne bestemme, hvilken lære der skulle prædikes i deres område. Hvor Luther altså i 1517 fremstår som værende ekstrem progressiv med de 95 teser, forekommer han under Bondekrigen som værende meget konservativ og reaktionær set i forhold til de mere radikale prædikanter f.eks. Müntzer, der deltog i maj 1525 på Schlachtberg.

I kilderne spiller de ikonoklastiske elementer også en afgørende rolle for, at vi kan forstå de andre handlinger som dele af et antiklerikalt angreb. I alle tre af de præsenterede kilder spiller vanhelligelse eller ødelæggelse af kristne symboler en afgørende rolle, og det er netop fordi,

disse handlinger optræder parallelt med angreb på gejstlige, at vi kan kalde dem antiklerikale. De ikonoklastiske handlinger er en meget tydelig reformationsindikator, hvilket vi oplever via den måde, hvorpå gerningsmænd bespøtter præcis de symboler, der har stor betydning for katolikker, men ikke har det for de reformerte. Det drejer sig f.eks. om scenen i kilde 2, hvor Krieg tilstår at have ødelagt et hostiegemme med nadveren i. Én af de væsentligste afvigelser mellem den traditionelle og den reformerte måde at forstå nadveren på var, at katolikerne troede på, at brødet og vinen rent faktisk blev til Jesus legeme og blod, mens Luther f.eks. mente, at der ikke fandt en egentlig forvandling sted, men at Jesus er tilstede under nadveren. Idet Krieg træder på brødet, tager han altså afstand til den traditionelle forståelse, da det ikke er Jesus han vil krænke, men derimod den traditionelle fortolkning af nadveren. Det faktum, at han i det hele taget vover at træde på det, viser tydeligt hans afstandtagen fra den traditionelle fortolkning, og vi kan dermed sandsynliggøre, at hans gerninger har antiklerikal karakter.

Vi skal altså tage højde for tilfældigheder i handlingerne, men ved at forstå dem i sammenhæng med de andre gerninger bliver det tydeligere, hvorvidt handlinger har antiklerikal karakter eller ej. Handlingerne i de udvalgte kilder viser, efter vores mening, et klart billede af, at reformationen spillede en vigtig rolle for bøndernes motivation i Bondekrigen.

6.3 Verdslig antiklerikalisme?

I teoriafsnittet stiftede vi bekendtskab med Goertz' udspil om, at begrebet antiklerikalisme også indebar angreb på verdslige personer. I den definition, historikerne på konferencen i Arizona nåede frem til, er denne del dog udeladt. Vi ønsker ikke at genoptage diskussionen om, hvorvidt begrebet kan rumme den verdslige stand, men vi ønsker at flytte opmærksomheden hen på det faktum, at vi i to af kilderne ser antiklerikale angreb i forbindelse med oprør mod verdslige personer. Dette bekræfter den antagelse, vi allerede i indledningen til projektet gjorde opmærksom på, at det kan være svært at skille de antiklerikale handlinger fra alle de andre oprør, der foregik parallelt i Bondekrigen. I denne forbindelse synes særligt præsten i kilde 3, Fischer, interessant at se nærmere på, fordi han kobler kritik af sakramentet med modstanden mod prinsen. I én og samme tale til bønderne er han nedladende overfor sakramentet og opfordrer til civil ulydighed overfor en verdslig. En oplagt forklaring på dette sammenfald er, at det i praksis (ikke juridisk før ved Augsburgfreden i 1555) var op til magthaveren⁹⁵, dvs. fyrsten, prinsen el. lign., om han ville tillade reformatoriske bevægelser på sit territorium, hvis ikke kunne de slå dem ned med magt. Sandsynligvis er prinsen i Fischers område ikke særlige reformationsvenlig, og derfor

⁹⁵ Arvidsson og Kruse 1999: 166

ønsker han, at bønderne skal være ulydige overfor ham. Fischer kan kun prædike den reformerte lære, hvis der kommer en anden prins. Det er på den baggrund, at de verdslige og gejstlige altså er nært forbundne og efter vores mening også derfor, vi ser angreb på såvel verdslige som gejstlige i samme kilder.

Der er altså flere sider af bøndernes oprør. Angrebene på gejstlige personer kan dels opfattes som et teologisk oprør med inspiration fra reformationen og dels som et opgør med den gejstlige stand. Antiklerikalisme i Bondekrigen synes på den måde at have bygget bro mellem det teologiske opgør med den katolske lære og grundpillerne i den magtstruktur, der herskede i samfundet.

7. Konklusion

Bondekrigen er en kompleks begivenhed, der dækker over mange handlinger. Vi mener at have påvist, at begrebet antiklerikalisme er yderst brugbart i forsøget på at begribe den religiøse del af Bondekrigen, fordi det afgrænser fokus fra andre handlinger i krigen. På den måde opnår vi en dybere forståelse af, hvad dette fænomen helt isoleret betyder. Vi har forstået bøndernes motiv som en dyb utilfredshed med de livsvilkår, gejstligheden underlagde dem, hvilket vi mener kommer til udtryk igennem deres hadske handlinger overfor gestligheden og i den sammenhæng sakramenterne og andre ikoner i kirken. Arbejdet med bøndernes antiklerikale handlinger har samtidig gjort os opmærksomme på den uafviselige sammenhæng mellem de religiøse, sociale, økonomiske og politiske aspekter i bøndernes samfundssyn, og at begrebet antiklerikalisme derfor ikke viser os alle aspekter af Bondekrigen.

I vores optik har den indledende begrebsdiskussion bidraget til en klarhed omkring det anvendte begreb. Vi har såvel teoretisk som empirisk i analysen af vores kilder konstateret, at det er yderst givtigt med begrebet antiklerikalisme, trods det faktum, at det først oprinder langt senere end handlingerne under Bondekrigen. Vi mener med denne undersøgelse at have påvist, at det er muligt at bagudprojicere et begreb, hvis det dækker over et mønster af begivenheder, der er foregået før i tiden. Det afgørende er altså ikke, hvoraf begrebet kommer, men hvad det i sin definition dækker over.

Begrebsdefinitionen anvendte vi i kildeanalysen som et metodisk værktøj, hvormed vi tydeliggjorde hvilke handlinger, der kunne betragtes som antiklerikale, og hvilke der ikke kunne. Vi så eksempler på fysiske og verbale overgreb samt ikonoklastiske handlinger, der alle var rettet mod gejstligheden. Dernæst var det essentielt at finde frem til, hvad de antiklerikale handlinger udsprang af. I den forbindelse fandt vi frem til, at alle de handlinger, vi så i kilderne, funderede i en vrede over gejstlighedens misbrug af privilegier. Oprøret var en følge af bøndernes fortolkning af Luthers lære om, at alle er lige for Gud, hvorfor de gejstlige mistede deres guddommelige autoritet. Ligeledes fandt vi det i analysen væsentligt at fremhæve såvel de faktiske som symbolske fortolkninger af de enkelte handlinger for at tydeliggøre de mange mulige motivationer bag handlingerne. I den forbindelse blev begreberne "changing places" og "popular belief" vigtige, fordi de åbnede for forståelsen af fællestræk i de antiklerikale handlinger i Bondekrigen. Det var yderst interessant, hvordan meget forskelligartede kilder alligevel havde mange ligheder, når disse nye værktøjer blev sat i spil. Det var altså udelukkende pga. denne mulighed for begrebsliggørelse, at disse ellers skjulte mønstre blev tydelige for os.

På baggrund af analysen fandt vi det meningsfyldt at diskutere disse tematiske ligheder. Det omhandlede for det første, om de antiklerikale handlinger egentlig var ment som et forsøg på at afskaffe gejstligheden? Til dette konkluderede vi, at bøndernes krav i De Tolv Artikler om selv at vælge præst, var deres reelle ønske. Vi kan ikke udelukke, at der i nogle tilfælde har ligget andre motiver bag bøndernes handlinger, men på baggrund af kilderne i dette projekt, finder vi denne konklusion mest sandsynlig.

Kilderne tydeliggjorde reformationens indvirkning på Bondekrigen. Herunder Bondekrigens legitimering, bøndernes ønske om "kristelig frihed", deres vanhelligelse af de katolske ritualer samt angreb på de, der ifølge den katolske tro, var Guds udvalgte.

Slutteligt problematiserede vi antiklerikalismens begrebslige omfang, idet vi i kilderne ligeledes præsenteredes for overgreb på verdslige personer. I analysen blev det åbenlyst, at sammenhængen mellem angrebene på hhv. gejstlige og verdslige personer langt fra var lige så enkle at adskille i praksis som i teorien. Denne diskussion tydeliggjorde, at bønderne, udover at gøre oprør mod misbrug af privilegier fra gejstlighedens side, også ønskede at gøre op med den generelle undertrykkelse i samfundet.

Gennem en intensiv beskæftigelse med historien om Bondekrigen og disse handlinger set igennem begrebet antiklerikalisme, har vi fået følgende forståelse af Bondekrigen; bønderne ønskede frit præstevalg, fordi de ikke længere mente, at præsternes autoritet kunne legitimeres ved Bibelen, bøndernes fortolkning af reformationens budskab spillede en afgørende rolle for de antiklerikale angreb, og krigen var ligeledes en del af et opgør med en undertrykkende samfundsstruktur.

7.1 Metodiske overvejelser

For at besvare problemformuleringen har vi fundet kombinationen af teoretiske og tematiske diskussioner samt en konkret kildebaseret analyse givtig.

Vi mener, at de udvalgte kilders forskelligartethed har bidraget til et nuanceret billede af, hvordan konkrete antiklerikale handlinger udspillede sig under Bondekrigen. Såvel vores teoretiske som praktiske tilgang til kilderne har været afgørende for vores konklusion. I det følgende vil vi derfor efterrationalisere, dels hvorledes de forskellige fremstillinger og kilder har bidraget til at kunne svare på problemformuleringen, og dels hvordan vores tilgang og udvalg har påvirket fremstillingen.

Den indledende teoretiske diskussion om begrebet antiklerikalisme er i dette projekt den primære kilde til at forstå tilgangen til kilderne. Denne forståelse har været udslagsgivende for, hvad vi har karakteriseret som værende en antiklerikal handling. Nok favner begrebet bredt, men det ekskluderer bl.a. angreb på verdslige, og vi har derfor ikke analyseret disse angreb som værende antiklerikale. Ligeledes kan vi også kun henvise til sandsynligheden for, at vi har med antiklerikale handlinger af gøre, da det er motivationen for handlingen, der her er afgørende for, om den tilhører denne kategori, og bondens motivation i gerningsøjeblikket kan vi aldrig fastslå med sikkerhed. På den måde har vores teoretiske værktøj altså været styrende for vores analytiske nedslagspunkter; det har været behjælpeligt i en afgrænsning og konkretisering af handlingerne, men det har samtidig også udelukket andre perspektiver. Idet vi arbejder med to begreber *antiklerikalisme* og *bondekrig*, er vores fokus indsnævret til kun at se på de steder, hvor begge elementer optræder i en relevant kombination i forhold til problemformuleringen. Således udelukkes i analyserne anden information om disse, når de kun optræder hver for sig. Denne pointe anskueliggjorde vi også i den mere historiografiske del af opgaven, hvor vi fremstillede, hvorledes forskellige metodiske og/eller ideologiske tilgange har præget historieskrivningen om emnet. I tilknytning dertil vil vi gerne fremhæve, at vores fremstilling helt tydeligt også bærer præg af, at vi som udgangspunkt har fundet reformationen, og altså det religiøse aspekt, som et vigtigt element i Bondekrigen, og dette har selvfølgelig været styrende for opgaven. Allerede i problemformuleringen har vi ved inddragelsen af et begreb som antiklerikalisme taget stilling til, at religionen er en væsentlig del af Bondekrigen.

De til- og fravalg, vi har foretaget i forhold til kilderne, er ubetinget grundlaget for de svar, vi kan komme med i denne undersøgelse. Men selv når vi tager højde for kildernes begrænsninger, mener vi alligevel, at den metodiske tilgang, samt valget af kilder i dette projekt, har været yderst

oplysende. Vi er opmærksomme på, at de udvalgte kilder, og tilgangen til disse, på ingen måde giver et "sandt" eller "objektivt" perspektiv på Bondekrigen som helhed. Vi mener blot, at netop den vinkel, vi har valgt, danner et nødvendigt grundlag for en forståelse af det religiøse incitament for Bondekrigen. Som vi kontinuerligt har understreget undersøgelsen igennem, så er de sociale, politiske og økonomiske årsager uden tvivl også gyldige forklaringer på, hvad der skete under Bondekrigen.

Den åbne problemformulering har bevirket, at vi selv er kommet til at spille en stor rolle, idet vi naturligvis har peget på de sammenhænge, der er faldet os i øjnene, og det er derfor vores fortolkninger af såvel begrebet antiklerikalisme som af kildernes indhold, der har formet projektet. Vi har argumenteret for lødigheden af vores analyser, men projektet udelukker altså ikke, at der kan findes flere paralleller mellem de undersøgte størrelser. I vores optik har dette projekt tegnet grundridset for, hvordan vi kan forstå Bondekrigen gennem begrebet antiklerikalisme.

8. Litteraturliste

Bak, Janos (red.): *The German Peasant War of 1525*. Frank Cass and Co. Ltd., London 1976.

Bak, Janos: 'The Peasant War in Germany' by Friedrich Engels – 125 Years After (s. 89-98).

Blickle, Peter: *The Revolution of 1525 – the German Peasants' War from a New Perspective*. The John Hopkins University Press, 1981.

Cohn, Henry J.: *Anticlericalism in the German Peasants' War 1525*. Past and Present No. 83 May 1979 pp. 3-31.

Dykema, Peter A., Oberman, Heiko A. (red.): *Anticlericalism in Late Medieval and Early Modern Europe*. E. J. Brill, Leiden, Nederlandene, 1993.

Artikler fra ovenstående bog:

Bast, Robert J.: Je Geistlicher Je Blinder

Goertz, Hans-Jürgen: "What a Tangled and Tenuous Mess the Clergy is!"

Hoyer, Siegfried: Antiklerikalismus in den Forderungen und Aktionen der Aufständischen von 1524-1525

Scribner, Bob: Anticlericalism and the Cities

Van Engen, John: Late Medieval Anticlericalism: The Case of the new Devout

Goertz, Hans-Jürgen: *Antiklerikalismus und Reformation: socialgeschichtliche Untersuchungen*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1995.

Scribner, Robert W.: *For the Sake of Simple Folk: popular Propaganda for the German Reformation*. Cambridge University Press, Cambridge, 1981.

Scribner, Robert W.: *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany*. The Hambledon Press, 1987.

Scribner, Bob og Benecke, Gerhard (red.): *The German Peasant War of 1525 – New Viewpoints*. George Allen & Unwin, London, 1979.

Scott, Tom og Scribner, Robert W. (red.): *The German Peasants' War*. Humanities Press International, London, 1991.

Artikler:

Oberman, Heiko: *The Gospel of Social Unrest: 450 Years after the So-Called "German Peasants' War" of 1525*. *The Harvard Theological Review*. Volume 69, no. 1/2. Jan. 1976.

Sreenivasan, Govind P.: *The Social Orgins of the Peasants' War of 1525 in Upper Swabia*. Past and Present No. 171 (May, 2001), pp. 30-65.

Scott, Tom: *The Peasants' War: A Historiographical review*. *The Historical Journal* Vol. 22, No. 3, September 1979.

Scribner, Robert W.: *The Reformation, Popular magic, and the "disenchantment" of the world*. *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 23, No. 3, Religion and History (Winter, 1993)

Kilder:

Der deutsche Bauernkrieg in Dokumenten – aus staatliche Archiven der Deutschen Demokratischen Republik: Manfred Kobuch og Ernst Müller. Forlag: Hermann Böhlaus Nachfolger, Weimar 1977.

Kilde 1: Kilde 16: side 23.

Scott, Tom og Scribner, Robert W. (red.): *The German Peasants' War*. Humanities Press International, London, 1991.

Kilde 2: Kilde 20: Violent Anticlericalism and the Mocking of Catholic Beliefs. Confession of Blesy Krieg from Oberried, 28 August 1527. Side 108-109.

Kilde 3: Kilde 18: Charges laid against Hans Fischer, Preacher at Vipiteno [Sterzing], 27 April 1526. Side 106-107.

Maurer, Hans-Martin (red.). *Der Bauernkrieg im deutschen Südwesten: Dokumente – berichte – Flugschriften – Bilder*. Hauptstaatsarchivs Stuttgart, 1975.

Breddelitteratur:

Arvidsson, Håkan og Kruse Tove: *Europa 1300-1600*. Roskilde Universitetsforlag, Roskilde, 1999.

Alnæs, Karsten: *Historien om Europa 1. 1300-1600. Opvågning*. Gyldendal, København, 2004.

9. Formidlingsafsnit

I vores optik egner dette projekt sig bedst til at blive formidlet til historiestuderende på videregående uddannelser, som på Universitet og seminarer. Vi mener, at denne målgruppe er bedst egnet, fordi forståelsen for emnet kræver en vis evne til at kunne sætte sig ind i en historisk periode.

Vi mener, en tre-timers workshop ville være ideel som formidlingsform. Pga. projektets meget specifikke fokus på antiklerikalisme i Bondekrigen er det efter vores mening nødvendigt med en formidlingsform, der indeholder såvel det konkrete som mere generelle informationer om tiden omkring Bondekrigen.

I den første time mener vi derfor, at en traditionel forelæsning om det senmiddelalderlige samfund, reformationen og Bondekrigen ville være den bedste måde at indlede emnet på.

I den efterfølgende time skal der være en kort introduktion til genren ”træsnit”, fordi de studerende herefter skal deles op i grupper, hvor de derefter skal analysere træsnittene. Eksempler på træsnit kan være, hvor vi ser præsten blive smidt i helvede, hån af et religiøst optog, at bønderne myrder gejstlige, eller at de begår ikonoklastiske handlinger overfor statuer, nadveren osv. I denne forbindelse kunne en introduktion til begreber såsom ”changing places” og ”popular belief” være relevant inden den senere analyse.

Analyserne vil naturligvis kun være baseret på deres nyindlærte viden om samfundet dengang samt kvalificerede gæt på, hvad træsnittene kan betyde. Men netop denne proces, med selv at arbejde sig frem til nogle mulige forklaringer, er yderst givtig, fordi de studerende derved bliver motiverede til selv at tage stilling til det nyindlærte samt at finde velargumenterede løsningsforslag. Det, at arbejde med træsnit, synes vi i dette tilfælde vil være særlig udbytterigt, fordi en visualisering af bøndernes forestillinger, ønsker og motivationer ofte sætter sig bedre fast i hukommelsen end en tekst.

I den sidste time er det så meningen, at analyserne skal fremlægges. I denne forbindelse er underviserens rolle essentiel, fordi han/hun skal bidrage med forklaringer på, hvorfor træsnittet ser således ud og evt. komme med lignende eksempler på bøndernes handlinger. En god måde at komme med disse forklaringer på ville være at spørge de studerende ud om, hvorfor de tror, det ser sådan ud. Det er denne form for ræsonnementer, der vil gøre, at den studerende vil huske, hvad han/hun har lært i workshoppen, samt at de vil kunne bruge den arbejdsmetode i analysen af andre historiske kilder.

Ved slutningen af workshoppen skal den studerende gerne have fået et indblik i det senmiddelalderlige samfund, reformationen og Bondekrigen samt en udbygget forståelse af det livssyn, der

prægede det senmiddelalderlige menneske i Europa, og måder hvorpå dette kunne komme til udtryk.

10. Abstract

How can we understand The German Peasants' War of 1524-26 through the concept of anticlericalism? That is the field of research in this historical project. Our main aim is to view the war from the religious perspective instead of the social, political and economic reasons, which are often emphasized. Based upon a definition of the concept of anticlericalism defined at a congress at Arizona University in 1990 and developed by historians as Scribner, Goertz and Cohn, we analyse three written sources of attacks against clergies closely connected with the revolt. Thereby we have achieved both theoretical and actual knowledge about The German Peasants' War and also found out more about the importance of religion in the Middle Ages and how the revolt was linked to the Reformation.

11. Bilag

Bilag 1: The Twelve Articles

Bilag 2: Originaltekst på tysk til kilde 1

12. Studieforløbsbeskrivelser

12.1 Studieforløbsbeskrivelse for Astrid Louise Hylager Larsen

Den humanistiske basisuddannelse.

1. semester

Projekt: *Fortolkninger af det 20. århundrede*, et historisk projekt om forskellige fortolkninger af det 20. århundrede hos hhv. Eric Hobsbawm og Henrik Jensen.

Kurser: Grundkursus i historie
Grundkursus i filosofi og videnskabsteori

2. semester

Projekt: *Børn som informanter*, en kvalitativ undersøgelse af muligheder og begrænsning når børn bruges som informanter.

Kurser: Grundkursus i tekst og tegn - kommunikation
Grundkursus i pædagogik/psykologi/sociologi
Sprogkursus i tysk A - kultur

3. semester

Projekt: EU's demokrati set fra et deltagerperspektiv; med udgangspunkt i præamblet til forfatningstraktaten samt John Lockes, Jean-Jacques Rousseaus og Jürgen Habermas' statsfilosofiske teorier diskuteres frihed, lighed, solidaritet, suverænitetsspørgsmålet og forholdet mellem samfundets elite og borgerne.

Kurser: Sprogkursus tysk B - sprog
Specialkursus i historie

4. semester

Projekt: *At undersøge religiøsitet*, en diskussion af anvendelsen af begrebet religiøst i den omfattende kvantitative undersøgelse *Danskernes værdier* fra 1999. Desuden en diskussion af religionsdefinitioner hos religionssociologerne Peter Berger og Thomas Luckmann.

Kurser: Specialkursus i kultur- og sprogødestudier
Specialkursus i sociologi
Specialkursus i politologi

Projektdimensioner på den humanistiske basisuddannelse

Dimension – Historie

Dimension – Pædagogik, psykologi og sociologi

Dimension – Filosofi og videnskabsteori

Dimension – Tekst og tegnvidenskab

Dimension – Ikke-nordisk kulturområde

Institut for fremmedsprog - Tysk

5. Semester

Projekt: *Behandlung des Holocaust in den Schulen. Vergangenheitsbewältigung in Deutschland*; en analyse af hvordan der i tre forskellige Bundeslande i grundskolerne skal undervises i Holocaust samt en diskussion af, hvordan man i Tyskland forsøger at gøre op med den nazistiske fortid.

Kurser: Tysk kultur- og socialhistorie
Tysk mundtlig og skriftlig sprogfærdighed

6. Semester

Udveksling til Humboldt Universität zu Berlin gennem Sokrates/Erasmus-programmet.

Kurser: Germanistische Linguistik (Grundkurs A/B). Indeholder: Phonetik/Phonologie, Morphologie, Syntax, Semantik und Pragmatik.

Grammatikvermittlung im DaF-Unterricht (Micro-teaching). Indhold: Teori og praksis i formidlingen af udvalgte grammatiske problemer i tysk som fremmedsprog.

Grammatik Übungen

Korrektive Phonetik

Institut for historie og samfundsforhold

7. semester

Kurser: Historiskteori og metode
Informationssøgning for historiestuderende
Danmarkshistorie 1800-2000

Projekt: Karl Kristian Steincke og flygtningepolitikken 1935-1939; en undersøgelse af hvordan justitsminister Steinckes opfattelse af stat og samfund var medvirkende årsag til den restriktive flygtningepolitik i tiden.

12.2 Studieforløbsbeskrivelse for Henriette Brinkmann Jacobsen

Den humanistiske basisuddannelse

1. semester

Projekt: ”Kroppens inddragelse i senmodernitetens identitetsdannelseprojekt”. En undersøgelse af hvorledes individet bruger kroppen i identitetsdannelsen belyst ud fra Giddens samt Lash og Urrys teorier.

Kurser: Historie og Kultur og Subjektivitet og Læring.

2. semester

Projekt: ”Utopia” om Thomas Mores bog fra 1516. En undersøgelse af det menneskesyn, som kommer til udtryk i bogen på baggrund af Gadammers bog *Wahrheit und Methode* og filosofiske hermeneutik samt den hypotetisk-deduktive metode.

Kurser: Tekst og Tegn og Filosofi og Videnskabsteori.

3. semester

Udveksling til Göteborgs Universitet på instituttet for Journalistik och kommunikationsvetenskap.

Kurser: Medie- og kommunikationsvetenskapens grunder.

Mediekunskap

Organisationskommunikation

Mediernas publik

Sideløbende to valgfrie kurser i svensk sprog.

4. semester

Projekt: ”En køn verden? – Kønnen eksistens og sociale forhandlinger”. En undersøgelse af hvordan køn og kønnets råderum forhandles i interaktionen belyst ud fra en socialkonstruktionistisk indgangsvinkel

Kurser: Politologi, Sociologi, Mikro- og Makroøkonomi.

Projektdimensioner på den humanistiske basisuddannelse

Historie

Subjektivitet og læring

Filosofi og videnskabsteori

Tekst og tegn

Fremmedsprog

Ikke-nordisk kulturområde

5. semester

Projekt: ”Kampen om Fædrelandet –en kritisk undersøgelse af Fædrelandets dækning af den tidlige arbejderbevægelse”. En undersøgelse af den borgerlige avis Fædrelandets dækning af den socialistiske arbejderbevægelses opståen i Danmark i 1870’erne.

Kurser: Informationssøgning, Danmarkshistorie 1800-2000 og Metode og Teori.

12.3 Studieforløbsbeskrivelse for Mona Ellen Bang Kirkegaard

- Den humanistiske basisuddannelse.
- 1. semester
- Projekt;
- *Aboriginernes liv i Australien – at grave fortiden frem*, et historisk projekt, om Aboriginernes kår i Australien.
- Kurser;
- Grundkursus i Tekst- og tegnvidenskab
- Grundkursus i pæd/psyk/soc
- 2. semester
- Projekt;
- *Filosofisk temaanalyse af Kieslowskis dekalog – nu med filmanalyse*, er filosofiprojekt, med udgangspunkt i Nietzsche og Løgstrups teorier.
- Kurser;
- Grundkursus i filosofi og videnskabsteori
- Grundkursus i Historie
- 3. semester
- Projekt;
- *Way Out – Et formidlingsprojekt om et anderledes værested*.
- Kurser;
- Specialkursus i Datalogi
- Specialkursus i Musik og Musikanalyse
- 4. semester

- Projekt;
- *Roskilde Musikhistorie, et formidlingsprojekt i samarbejde med Rolskilde kulturråd.*

- Kurser;
- Specialkursus – Historie
- Specialkursus – Billed og Billedanalyse

- 5. semester

- Projekt;
 - *Politikorrupition i Edderkopsagen, et historiskprojekt om dansk politi-projekt.*

- Kurser

- Danmark 1800-2000
- Bibliotekssøgnings kursus for historiestuderende
- Historisk metode og teori